

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΖΩΗ

Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΟΥ ΚΥΒΕΡΝΗΤΗ *

Τοῦ κ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ Π. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ

Τακτ. Καθηγητοῦ τῆς Α. Β. Σ. Π.

I

Δὲν μπορεῖ κανεὶς εὐκολὰ νὰ κάνει ἱστορία, γράφει ὁ Charles Péguy, γιὰτὶ προκειμένου γιὰ τὴν ἀρχαία, λείπουν τὰ στοιχεῖα, προκειμένου γιὰ τὴ σύγχρονη, στραγγαλίζονται τὰ στοιχεῖα. Πολὸ φοβοῦμαι ὅτι κάτι ἀνάλογο μὲ τὸ τελευταῖο συμβαίνει στὴν περίπτωση μιᾶς ἀπ' τὶς πιὸ δυναμικὲς καὶ ταυτόχρονα τὶς πιὸ τραγικὲς καὶ ἀμφιλεγόμενες μορφὲς τῆς ἱστορίας τῶν ἀπελευθερωτικῶν μας χρόνων, τὸν Ἰωάννη Καποδίστρια. Ἴσως γιὰ καμμιά ἄλλη προσωπικότητα τοῦ νεότερου δημόσιου βίου μας νὰ μὴ ἐπιφυλάχθηκε μιὰ τόσο πλούσια βιβλιογραφία καὶ νὰ μὴ συνεχίζεται ἡ συλλογὴ καὶ προσφορὰ «ἱστορικῶν στοιχείων», ἀλλὰ καὶ γιὰ καμμιά ἄλλη νὰ μὴ πιστοποιήθηκε τόσο ἔντονη ἀντίθεση στὴν ἀξιολόγησή της καὶ τόση ἀντίφαση στὴν κριτικὴ ἀποτίμησή τῶν πράξεών της. Καὶ τοῦτο δὲν ἀφοροῦν μόνο μαρτυρίες τῶν συγχρόνων τοῦ Κυβερνήτη. Ἡ συνηθισμένη μοῖρα τῶν μεγάλων εἶναι νὰ ἀδικοῦνται ἀπὸ τοὺς συγχρόνους τους, λέει ὁ Θουκυδίδης. Ἡ διαμάχη ὅμως περὶ τὶς ἀρχές, τοὺς προσανατολισμοὺς καὶ τὶς δυνατότητες τοῦ Καποδίστρια συνεχίζεται καὶ σήμερα: Προοδευτικὸς ἢ συντηρητικὸς, δημοκρατικὸς ἢ αὐταρχικὸς, ἀνεξάρτητος ἢ προσδεμένος στοὺς Ρώσους, ἰσχυρὸς ἢ ἀδύνατος χαρακτήρας, στενοκέφαλος ἢ δραματιστής; Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ δικαίως κανεὶς περισσότερο τὸν Κ. Δαφνῆ, πὸν ἰσχυρίζεται ὅτι ὁ Κυβερνήτης δὲν μπῆκε ἀκόμη στὴν ἱστορία, ἀλλὰ μόλις τώρα ἐτοιμάζεται νὰ μπεῖ, παρὰ τὸν βιογράφο του Α. Παπαδόπουλο πὸν βεβαιώνει ὅτι ἀνήκει πιά στὴν ἱστορία. Ἄν οἱ διαπιστώσεις αὐτὲς ἰσχύουν γιὰ τὴν Καποδιστριακὴν χαρακτηρισολογία ἢ τὴν ἀνατομία καὶ ἀξιολόγησή τοῦ πολι-

* Ὁμιλία στὴν Κέρκυρα, ὕστερα ἀπὸ πρόσκληση τῆς Ἑταιρίας Κερκυραϊκῶν Σπουδῶν (5 Μαρτίου 1977), μὲ τὴν ἐκκαιρία τοῦ ἔτους Καποδίστρια, μὲ ἐλάχιστες μικροπροσθήκες.

τικοῦ καὶ διπλωματικοῦ ἔργου του, φαίνεται νὰ ἔχουν μείζονα ἐφαρμογὴ στὴν οἰκονομικὴ του πολιτικὴ, πού γυρεύει ἀκόμα τὸ συγγραφέα της. Ἐν ἑξαιρεθοῦν μερικὲς εἰδικὲς μελέτες, στηριζόμενες μάλιστα σὲ παλαιότερες ἐπιστημονικὲς γνώσεις καὶ κριτήρια, ἢ συστηματικὴ καὶ πλήρης ἀνάλυση τῆς οἰκονομικῆς του πολιτικῆς δὲν ἐπιχειρήθηκε ἀκόμη (1). Στὴν περίπτωσι τῆς κριτικῆς ἀποτιμήσεως τοῦ οἰκονομικοῦ του ἔργου ἀνακύπτει καὶ ἡ εἰδικότερη δυσκολία πού συνίσταται στὴν ἔλλειψη ἢ ἀνεπάρκεια ἀριθμητικῶν δεδομένων, παρὰ τὸ ὅτι ὁ κερκυραῖος πολιτικὸς ὑπῆρξε διορατικὰ πρωτοπόρος στὴ διάγνωση τῆς ἀξίας καὶ στὴν ὑποχρεωτικὴ εἰσαγωγὴ τῆς στατιστικῆς.

Θὰ ἐκτιμήσει ὥστόσο κανεὶς μὲ μεγαλύτερη ἀντικειμενικότητα τὴν οἰκονομικὴ καὶ εἰδικότερα τὴν ἀγροτικὴ πολιτικὴ τοῦ Κυβερνήτη, ὅταν λάβει ὑπ' ὄψιν του ὅτι:

Πρῶτον, ἡ οἰκονομικοπολιτικὴ του δραστηριότητα ἀσκεῖται σὲ μιὰ ἀναμφίβολα βραχεῖα χρονικὴ περίοδο, τριῶν χρόνων, ὀκτῶ μηνῶν, καὶ εἴκοσι μιᾶς ἡμερῶν, (18 Ἰαν. 1829 - 9 Ὀκτ. 1831), πρᾶγμα πού σημαίνει ὅτι οὔτε ἡ ἐφαρμογὴ καὶ ἡ ἀνέλιξις της θὰ ἦταν ἐφικτὴ μέσα σ' ἓνα τόσο σύντομο διάστημα, οὔτε πολὺ περισσότερο ἢ ἀπόδοσὴ της θὰ ἦταν δυνατὴ κατὰ τοὺς πρώτους χρόνους τῆς ἐνασκήσεώς της. Γι' αὐτὸ εἶναι ἀναγκαῖο νὰ συμπληρώνομε τὶς συγκεκριμένους πράξεις καὶ τὰ ἐπὶ μέρους μέτρα μὲ τὶς σκέψεις, τοὺς λόγους καὶ τὶς προπαρασκευές, ὥστε νὰ συνθέτομε τὴν ὁλότητά της καὶ νὰ ἐπιχειροῦμε τὴ βᾶσιν της ἐνότητάς της. Ἐχοντας ὑπ' ὄψιν μας τὴν ἀνάγκη αὐτὴ τῆς συμπληρωματικῆς ἐργασίας δὲν θὰ ἀδικήσομε τὸν Anatole France, πού ἰσχυρίζεται στὸν «Κῆπο τῶν Ἐπικούρων» ὅτι «ἡ ἱστορία δὲν εἶναι ἐπιστήμη, εἶναι τέχνη. Δὲν πετυχαίνει κανεὶς σ' αὐτὴ παρὰ μόνο μὲ τὴ φαντασία».

Δεύτερον, ὁ Καποδίστριας ἤλθε σὲ μιὰ στιγμὴ, πού, ὅπως γράφει ὁ Driot, τὸν ἡρωϊσμό τοῦ πολεμιστῆ ἔπρεπε νὰ ἀντικαταστήσει ὁ ἡρωϊσμός τοῦ διπλωμάτη. Γιατὶ κατὰ τὴν περίοδο ἐκείνη, διπλωμάτων καὶ ὄχι στρατιωτικῶν χρειαζόταν ἡ Ἑλλάς παρὰ τὶς ἀντίθετες ἰδέες καὶ τὶς διαψευσθεῖσες προβλέψεις τοῦ Goethe. Αὐτὸ δὲν σημαίνει πὼς οἱ στρατιωτικοὶ εἶναι περιττοί. Εἶναι τεχνικοὶ χρήσιμοι γιὰ τὴ διεξαγωγὴ τῶν μαχῶν, ὄχι βέβαια καὶ τοῦ πολέμου, ὅπως συνήθως νομίζεται, οὔτε πολὺ περισσότερο γιὰ πολιτικούς ἢ διπλωματικούς χειρισμούς. Στὴν ἴδια κρίσιμη καμπὴ βρέθηκε ἡ χώρα μας τουλάχιστο σὲ δύο ἄλλες ἀποφασιστικὲς στιγμὲς τῆς σύγχρονης ἱστορικῆς μας πορείας, στὸ 1944 καὶ στὸ 1974. Καὶ στοὺς τρεῖς αὐτοὺς σταθμούς τῆς ἱστορίας μας ἦταν ἀναγ-

(1) Οἱ βασικότερες ἐρευνες, χωρὶς νὰ εἶναι καὶ μονογραφίες, πάνω στὸ θέμα αὐτὸ παρατίθενται στὸ τέλος τοῦ κειμένου.

καία μιὰ ριζική ἀλλαγὴ τῶν μορφῶν τοῦ πολιτικοῦ πράττειν, καὶ οἱ τρεῖς ἦσαν ταυτόσημοι ἀπὸ πλευρᾶς ἐξωτερικῶν ἐξαρτήσεων τῆς χώρας καὶ στοὺς τρεῖς κυριαρχοῦσε ἡ ἠθικὴ χαλαρότητα, ἡ ὑλικὴ καταστροφὴ καὶ ὁ προσφυγικὸς κατακλεισμὸς μέσα σὲ μιὰ ἐξαρθρωμένη οἰκονομία. Οἱ πολιτικὲς ἐπιλογές, ποὺ θὰ πραγματοποιοῦνταν καὶ στὶς τρεῖς αὐτὲς κρίσιμες στιγμές, θὰ ἦσαν ἀποφασιστικῆς σημασίας γιὰ τὸ μέλλον τῆς χώρας καὶ καθοριστικὲς γιὰ τὴν οἰκονομικὴ πολιτικὴ, ποὺ θὰ ἐτίθετο σὲ ἐφαρμογὴ. Οἱ οἰκονομικὲς ἐπιλογές τοῦ Καποδίστρια - περισσότερο ἴσως ἀπὸ τὶς πολιτικὲς - κατὰ τὴν ἀποφασιστικὴ ἐκείνη ὥρα δὲν ἔχουν πολλὰ νὰ ζηλέψουν ἀπὸ τὴν πολιτικὴ τῶν λοιπῶν ἀναλόγων περιόδων καὶ ἀπὸ πολλὰς ἀπόψεις ὑπῆρξαν ἐκπληκτικὰ σύγχρονες.

Τρίτον, ὁ Καποδίστριας δὲν ἦταν οἰκονομολόγος, οὔτε εἶχε κὰν σχετικὴ ἐμπειρία. Συνέβη, τρεῖς μεγάλες προσωπικότητες τοῦ δημοσίου βίου μας κατὰ τὴν περίοδο ἐκείνη, ὁ Κοραΐς, ὁ Μαυροκορδάτος καὶ ὁ Καποδίστριας νὰ εἶναι γυατροὶ καὶ ὁμως νὰ ἀναλάβουν ἅμεσα ἢ ἔμμεσα πολιτικὲς εὐθύνες. Ἀπὸ τοὺς τρεῖς εἶναι βέβαιο ὅτι περισσότερὴ αἴσθησις τῶν πραγμάτων ἔδειξε, καὶ προσφορότερη θεραπευτικὴ ἐφάρμοσε ὁ Καποδίστριας. Ἀλλὰ ἐνῶ ὑπῆρξε ὀραματιστὴς καὶ καινοτόμος στὸν οἰκονομικὸ τομέα, ἐστερεῖτο εἰδικευμένου ἐπιτελείου οἰκονομολόγων. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ σὲ πολλὰς περιπτώσεις, ἰδιαιτέρως στὰ νομισματοπιστωτικὰ θέματα σημειώθηκαν κατὰ τὴν ἐκτέλεση ἀποτυχίες. Ἡ ἐμπειρία αὐτὴ εἶναι ἐπαρκὴς ἀπόδειξις τοῦ ὅτι ὅσο τὸ τεχνοκρατικὸ κριτήριον δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ὑπερισχύει τοῦ πολιτικοῦ, ἄλλο τόσο οἱ πολιτικοὶ δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἐνεργοῦν χωρὶς τὴν ὑποταγμένη ἀξιοποίηση τῶν τεχνοκρατῶν.

Τέταρτον, γιὰ τὴν ἐκτίμησις τῶν οἰκονομικῶν καὶ ἀγροτικῶν μέτρων ποὺ πάρθηκαν ἢ σχεδιάσθηκαν κατὰ τὴν περίοδο ἐκείνη εἶναι ἀπαραίτητο νὰ μὴ λησμονοῦνται δυὸ βασικὲς καὶ σταθερὲς παράμετροι: μιὰ χώρα μὴ ἀνεξάρτητη, τυπικὰ καὶ οὐσιαστικὰ, χωρὶς ἔθνικα σύνορα καὶ ὑποκείμενη στὶς ποικίλες ἐξωτερικὲς ἐπιρροές, τῶν ὁποίων ἐζητεῖτο ἡ ἰσορροπία καὶ μιὰ οἰκονομία ποὺ ἐστερεῖτο ὀργανώσεως, διοικητικοῦ μηχανισμοῦ, οἰκονομικῶν θεσμῶν καὶ στοιχειωδῶς καταλλήλου ἀνθρωπίνου παράγοντα.

II

Πέρνοντας ὑπ' ὄψιν τοὺς πρὸ πάνω περιορισμούς, δὲν εἶναι ὑπερβολή, ἂν ὑποστηριχθεῖ ὅτι ὁ Καποδίστριας ἐπιδίωξε νὰ ἀσκήσει μιὰ σύγχρονη οἰκονομικὴ καὶ ἀγροτικὴ πολιτικὴ, ποὺ συνδύαζε ρεαλισμὸ καὶ φαντασία, τὸν «λογισμὸ καὶ τ' ὄνειρον». Αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν ἢ περιγραφὴ τῶν πράξεών του, ὅπως ἔγραφε ὁ Α. Ἀνδρέαδης, θὰ ἦταν ἀρκετὴ γιὰ νὰ ἐπιβεβαιωθεῖ ἡ ὀρθότητά του

προσανατολισμού και ή εύφυής σύλληψη του συνόλου των οικονομικών μέτρων. Θα επιχειρήσω πιό κάτω να αποδείξω την εκπληκτική διαίσθηση στην επιλογή των προσφόρων μέτρων και την ομοιότητα των μέτρων αυτών με σύγχρονες οικονομικές ενέργειες, που ώστόσο θεωρούνται καρποί προσφάτων κατακτήσεων της επιστήμης. "Αν όρισμένα από τα μέτρα αυτά δεν σημείωσαν την προσδοκώμενη επιτυχία, ή και απέτυχαν, αυτό πρέπει να αποδοθεί στην πλημμελή εκτέλεση, έξ αίτίας της έλλείψεως τεχνικών γνώσεων ή της ανεπαρκείας του διοικητικού μηχανισμού του κλίματος αναταραχής της περιόδου ή τέλος σφαλμάτων, που άνάγονται σε πολιτικές επιλογές, σχετιζόμενες με τις προϋποθέσεις επιτυχίας μιās οικονομικής πολιτικής.

"Έτσι, πολλοί λίγοι ίσως θα έχουν σημειώσει πώς ό Καποδίστριας υπήρξε ό πρώτος Έλληνας που εισηγήθηκε την άνάγκη του οικονομικού προγράμματος, πώς εισήγαγε πολλούς προοδευτικούς θεσμούς συνδεδεμένους με την περιφερειακή ανάπτυξη, πώς κατανόησε τη σημασία των μεσαιών τάξεων για την οικονομία, πώς έφάρμοσε σε πολλές περιπτώσεις σύγχρονη πολιτική κινήτρων για την ενθάρρυνση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, πώς αυτό που μετά την άπελευθέρωση θεωρήθηκε σαν άποκλειστικό εύρημα της έσωτερικής μας πολιτικής, τό περίφημο Κ Η΄ ψήφισμα, με τό όποιο θα προωθείτο ή οικοδομική και έτσι ή οικονομική δραστηριότητα, είναι περίπου τό Κ Ε΄ ψήφισμα του Καποδίστρια. Πώς συνέλαβε τη σημασία της στατιστικής για την όρθολογική πορεία της πολιτείας και προσπάθησε να ιδρύσει άνάλογη ύπηρεσία, την όποία οί μετέπειτα κυβερνήσεις δεν ξετίμησαν, όπως θα έπρεπε. Πώς έγκαινίασε πολιτική διανομής και άναδιανομής του εισοδήματος, άναδείχθηκε πρωτοπόρος σε τεχνικές και γεωπονικές συλλήψεις, συνέλαβε την ιδέα για τη διάνοιξη διώρυγας της Κορίνθου, καθιέρωσε τά έμποροδικεία, ίδρυσε άσφαλιστικές έταιρίες, μεταρρύθμισε τό σύστημα των δημοσίων έσόδων, άντιλαμβανόμενος ότι ή μείωση των φορολογικών συντελεστών μπορεί να διευκολύνει την αύξηση των εισπράξεων, ίδρυσε νομισματοκοπείο και άπέδωσε ιδιαίτερη σημασία στην τεχνική και ιδιαίτερα στην γεωργική εκπαίδευση.

III

Σαφής υπήρξε σε όσα προηγήθηκαν ό ύπαινιγμός ότι βασικά λάθη πολιτικών έκτιμήσεων έπηρεάσαν άποφασιστικά την άποτελεσματικότητα της οικονομικής και άγροτικής πολιτικής του. Είναι ένδεχόμενο να υπάρχουν πολιτικοί και ιστορικοί που να μη άναγνωρίζουν ότι πρόκειται περι λαθών. Για

τὸν οικονομολόγο ὅμως δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει ἀμφιβολία. Στὴν ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας ἡ πλάνη εἶναι ἓνα κομμάτι τῆς πραγματικότητας. Θὰ ἦταν μάλιστα πιὸ διδακτικὴ γιὰ τοὺς ἀνθρώπους ἡ ἱστορία, ἂν, ἀντὶ νὰ ἀσχολεῖται μὲ τὴν ἔξαρση τῶν μεγάλων πράξεων, περιορίζονταν στὴν περιγραφὴ τῶν σφαλμάτων τῶν δημοσίων ἀνδρῶν. Εἶναι εὐχερέστερο νὰ ἀποφύγεις τὴ διάπραξη τῶν ἰδίων λαθῶν, παρά νὰ ἐπιχειρήσεις τὶς ἴδιες μεγάλες πράξεις. Δὲν ἔχει ἄδικο ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ ὁ Hegel ὑποστηρίζοντας πολὺ ὀρθὰ ὅτι τὸ μόνο πρᾶγμα ποὺ διδάσκει ἡ ἱστορία εἶναι ὅτι οἱ ἀνθρώποι δὲν διδάσκονται ἀπὸ τὴν ἱστορία...

Γιὰ τὴν ἐπιτυχία τῆς οικονομικῆς πολιτικῆς τοῦ Κυβερνήτη, ὑπὸ τις συγκεκριμένες συνθηκὲς τῆς ἐποχῆς του, βασικὴ προϋπόθεση θὰ ἦταν π ρ ὠ τ ο ν, ἡ διατήρηση τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος, δ ε ὕ τ ε ρ ο ν, ἡ γρήγορη διεξαγωγὴ ἐκλογῶν, τ ρ ἰ τ ο ν, ἡ ἐνθάρρυνση καὶ ἐνίσχυση τοῦ παραδοσιακοῦ κοινοτικοῦ συστήματος, ποὺ θὰ ἐξασφάλιζε τὴ συμμετοχὴ καὶ συνεργασία τοῦ λαοῦ στὸ κυβερνητικὸ ἔργο καὶ τ έ τ α ρ τ ο ν, ἡ ἄμεση διανομὴ τῶν ἐθνικῶν γαιῶν, ποὺ θὰ δημιουργοῦσε τὸ αἶσθημα ὅτι τὸ κράτος δὲν ἀγνοεῖ τὶς θυσίες τῶν πολιτῶν καὶ εἶναι διατεθειμένο νὰ ἐκδηλώσει ἀπέναντί τους ἔμπρακτα αἰσθήματα ἀναγνωρίσεως.

IV

Ἀποτελεῖ ἀντικείμενο εὐρείας ἀμφισβητήσεως, ἂν ὁ κερκυραϊκὸς φιλελευθερισμὸς καὶ ὁ πόθος τῆς ἐθνικῆς ἀνεξαρτησίας, ποὺ ταυτίζονταν μὲ τὴν ἐλευθερία, εἶχαν διαβρωθεῖ ἀπὸ τὴ μαθητεία τοῦ Καποδίστρια στὴν αὐταρχία τῆς ρωσικῆς αὐλῆς. Ὑπάρχουν ἐπίσης πολλοὶ ποὺ ἀναγνωρίζουν προοδευτικότητα στὶς κοινωνικὲς του ἰδέες ὅπως π.χ. στὴ μὴ διανομὴ τῶν γαιῶν καὶ τὴ συνδέουν ἄμεσα ἢ ἔμμεσα μὲ τὸ πρόωρο τέλος του. Ἔνα πρᾶγμα πάντως δὲν εἶναι θεμιτὸ νὰ ἀμφισβητηθεῖ: Κατὰ τὴν κρίσιμη ἐκείνη στιγμὴ τοῦ γένους, προϋπόθεση τῆς ἐπιτυχίας τῆς οικονομικῆς πολιτικῆς ἦταν ἡ πλήρης κινητοποίηση τῶν λαϊκῶν δυνάμεων, ποὺ θὰ στέκονταν προστατευτικὴ ἀσπίδα στὸ ἔργο του ἐναντι τῶν ἀντιδραστικῶν μειοψηφιῶν καὶ τῶν νοσταλγῶν τοῦ φεουδαρχικοῦ κοτσαμπασιδισμού. Ἡ κινητοποίηση αὐτὴ θὰ ἐξασφάλιζε παράλληλα τὴν πάνδημη κατάφαση στὸ ἔργο του, τὴν ἀπομόνωση τῶν ἀντιπάλων καὶ πρὸ παντὸς θὰ προμήθευε φορεῖς γιὰ τὴν ἐκτέλεσή του, χωρὶς μάλιστα πρόσθετες διοικητικὲς δαπάνες, ἂν ληφθεῖ ὑπ' ὄψιν ὅτι ὁ διοικητικὸς μηχανισμὸς ἦταν ἀπελπιστικὰ ἀνεπαρκῆς. Ποιὸς ἦταν ὁ λόγος ποὺ τὸν ὀδήγησε στὸ νὰ ἀγνοήσει τὴ σημασία τῆς ἀρχῆς αὐτῆς γιὰ τὴν οικονομικὴ πολιτικὴ, νὰ παραβλέψει παράλληλα μιὰ ἐπίμονη δημοκρατικὴ λαϊκὴ ἐντολή, ποὺ ἐκφράζονταν μὲ τὰ ἐπαναστατικὰ συντάγματα τοῦ ἀγῶνα καὶ νὰ καταργήσει de facto τὸ κοινοτικὸ σύστημα καὶ τὶς ἐπαρχιακὲς ἐξεταστικὲς ἐπιτροπές: Ἡ

ἐπίκληση τῶν «δεινῶν τῆς πατρίδος περιστάσεων», ἡ προσφυγὴ στὴ ρωμαϊκὴ ratio τῆς δικτατορίας : «salus patriae suprema lex esto», πὺ δείχνει δυσπιστία στὶς λαϊκὲς δυνάμεις, ἢ προβολὴ τοῦ δημοσίου συμφέροντος αὐτοῦ τοῦ «ἀόριστου καὶ δόλιου» συνθήματος κατὰ τοῦ Benjamin Constant, δὲν νομίζω πὺς ἦταν ἡ αἰτία, ἀφοῦ βρίσκονταν σὲ ἀντίθεση πρὸς τὴ συνείδηση τοῦ ἔθνους, ἔστω καὶ ἂν τὰ καποδιστριακὰ βιώματα ἦταν ποιοτικὰ διάφορα ἀπὸ τὴν διαμορφούμενη τότε νοοτροπία τοῦ νεοελληνικοῦ κόσμου. Αὐτός, πὺ στὸν τσάρο εἶχε παραδεχθεῖ πὺς εἶναι φιλελεύθερος καὶ πὺς εἶναι «πρᾶξις συνέσεως νὰ παραχωρεῖ παρὰ νὰ ὑποκύπτει πιεζόμενος» δὲν εἶναι πολὺ πιθανὸν νὰ ἐνεργήσει ἀπὸ ὀλιγοπιστία στὴ δημοκρατία. Οὔτε ἀπὸ τὸν φόβο ὅτι τὸ σύνταγμα τῆς Τροιζήνας δὲν ἐξασφάλιζε τοὺς ὅρους λειτουργίας τοῦ πολιτεύματος ἢ δὲν συμβιβάζονταν πρὸς τὸ καθεστῶς τῆς ἡμιανεξαρτησίας τῆς χώρας, πὺ σὰν διπλωμάτης εὐφυέστατα ἀποδέχθηκε. Τὸ σύνταγμα τῆς Τροιζήνας ἀναγνώριζε τὸν ρόλο τοῦ Κυβερνήτη σὰν Ἄρχηγοῦ τῆς Ἐκτελεστικῆς Ἐξουσίας, ἐξοπλισμένο μάλιστα μὲ ὀρισμένο veto στὶς ἀποφάσεις τῆς βουλῆς. Ἡ πιθανὴ ἐξήγηση τοῦ λόγου, γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ Καποδίστριας ἐπεδίωξε νὰ συγκεντρώσει στὰ χέρια του τὴν ἐξουσία καὶ ἀνέστειλε τὶς συνταγματικὲς διατάξεις, πὺ ἐπίμονα ἐπὶ 7 χρόνια ἐπιζητοῦσε νὰ καθιερώσει ὁ ἐπαναστατημένος λαός, εἶναι ἴσως ἐκείνη, πὺ οἱ ἱστορικοὶ παραγνωρίζουν. Στὶς ἀποφάσεις τοῦ Καποδίστρια δέσποζε περισσότερο τὸ διπλωματικὸ καὶ λιγότερο τὸ ἔθνικὸ ἢ πολιτικὸ ἢ οἰκονομικὸ κριτήριον. Τὸ προέχον γιὰ τὴν ὥρα ἐκείνη ἦταν ἡ διασφάλιση τῆς ἔθνικῆς ἀνεξαρτησίας, ἢ διεύρυνση τῶν ἑλληνικῶν συνόρων. Γνώριζε ἀπὸ τὴ πείρα του ὅτι ἡ νοοτροπία τῆς Ἱερᾶς Συμμαχίας δὲν ἀνέχονταν ἐπαναστατικὲς διαδικασίες, πρὸ παντὸς διαδικασίες πὺ συνέδεαν ἔθνικὲς καὶ πολιτικὲς ἐπιδιώξεις, πὺ θὰ σχετίζονταν μὲ μυστικὲς ὀργανώσεις καὶ μὲ συνθήματα τῆς γαλλικῆς ἐπαναστάσεως. Ὅλα αὐτά, κατὰ τὴν Ἱερὴ Συμμαχία, εὑρίσκαν ἐκφράσεις σὲ δημοκρατικὲς κυβερνήσεις. Ἐπρεπε, κατὰ τὴν κρίση του, νὰ ἐξασφαλίσει ἕνα καθεστῶς ἀρεστὸ στοὺς ἰσχυροὺς, προκειμένου νὰ ἀποσπάσει ἀπ' αὐτοὺς τὴν συγκατάθεσή τους γιὰ τὴν ἔθνικὴ ἀποκατάσταση καὶ τὴν οἰκονομικὴ ἐνίσχυση τῆς χώρας. Πρόκειται ἴσως γιὰ τὴν ἀπαρχὴ τῶν μοιραίων σφαλμάτων, πὺ πρόσφεραν τὶς ἐσωτερικὲς δυνατότητες γιὰ τὴν φαλκίδευση τῆς ἔθνικῆς μας ἀνεξαρτησίας στὰ ἐπόμενα χρόνια. Ἡ ἐσωτερικὴ εἰρήνευση, προϋπόθεση τῆς εὐνοϊκῆς ἀντιμετώπισεως τοῦ ἑλληνικοῦ προβλήματος ἀπὸ τὴ δικτατορία, δὲν θὰ μπορούσε νὰ ἐπιβληθεῖ μὲ τὴν ἄσκηση αὐταρχικῆς ἐξουσίας, γιὰτὶ ἐπὶ τέλους δὲν ὑπῆρχαν οἱ δυνατότητες νὰ ἀσκηθεῖ τέτοια ἐξουσία, μέσα σ' ἕνα χῶρο ὅπου ὀμάδες ποικίλων ἐνόπλων καὶ παλαιῶν φεουδαρχῶν ἀσκοῦσαν πραγματικὴ ἐξουσία, ἐνῶ δὲν ὑπῆρχε ὀργανωμένη κρατικὴ ἐξουσία, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ὅτι ἡ βία οὐδέποτε ἐξασφαλίζει γαλήνη καὶ πρὸ παντὸς συνθήκες ὀμαλῆς οἰκονομικῆς λειτουργίας.

Με τὸν τρόπο αὐτὸ στερήθηκε τὴ δυνατότητα νὰ χρησιμοποιοῦσιν τὸ λαὸ γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσει τοὺς προεστούς, ποὺ ἀποκαλοῦσε «Χριστιανούς Τούρκους», τοὺς Φαναριώτες, ποὺ ἀποκαλοῦσε «τέκνα τοῦ σατανᾶ» καὶ τοὺς λογίους, ποὺ ἀποκαλοῦσε «παράφρονες». Ἐνῶ ὁ Κυβερνήτης γνώριζε τί ἤθελε ἡ Ἱερὴ Συμμαχία, δὲν κατόρθωσε νὰ κατανοήσῃ τί ἤθελε ὁ ἑλληνικὸς λαός, δὲν μπόρεσε νὰ ταυτισθεῖ μετὰ τὴν νοοτροπία του καὶ παρέμεινε ἕνας Ἕλληνας ξένος πρὸς τοὺς Ἕλληνες, οὐσιαστικῶς ἕνας μόνος καὶ τραγικὸς ἄνθρωπος.

Κοντὰ σ' αὐτὰ πρέπει νὰ προσθέσουμε καὶ τὸ μοιραῖο λάθος, στὸ ὁποῖο ὑποπίπτουν πολλοὶ πολιτικοί, ποὺ καταφεύγουν, ἴσως ἀπὸ αἴσθημα ἀνασφαλείας, στὴν χρησιμοποίησιν σὲ δημόσιες θέσεις τῶν συγγενῶν καὶ ἀντιμετωπίζουν τὴν δεινὴ κατηγορία τοῦ νεποτισμοῦ.

Σὲ σχέση μετὰ τις ἀπαιτήσεις τῆς οικονομικῆς πολιτικῆς, βαρύτερο ὑπῆρξε τὸ σφάλμα τῆς ἀνατροπῆς τοῦ παρὰδοσιακοῦ κοινοτικοῦ συστήματος, ποὺ θὰ συντελοῦσε στὴν ἀποκέντρωσιν τῆς εὐθύνης καὶ θὰ προσέφερε νέους φορεῖς γιὰ τὴν ἀνάληψιν τοῦ ἔργου τῆς ἀνασυγκροτήσεως καὶ ἀναπτύξεως τῆς χώρας. Ὁ ἰσχυρισμὸς ὅτι ἡ ἐφαρμογὴ δημοκρατικῶν μεθόδων διακυβερνήσεως καὶ ἡ λειτουργία συστήματος αὐτοδιοικήσεως ἦταν ἀντικειμενικὰ ἀδύνατα θὰ ἦταν ἀβάσιμος, ὅταν εἶναι δοσμένη ἡ μακρόχρονη ἀποτελεσματικὴ λειτουργία τοῦ κοινοτικοῦ συστήματος καὶ γνωστὴ ἡ ἐλαστικότητα προσαρμογῆς τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος.

Τὸ τέταρτο βαρὺ πολιτικοοικονομικὸ σφάλμα τοῦ Κυβερνήτη ὑπῆρξε ἡ μὴ διανομὴ τῶν ἐθνικῶν γαιῶν, ποὺ ἦταν πολιτικὰ καὶ οικονομικὰ ἐπιτακτικὰ ἀναγκαῖα. Ἡ ἔγκαιρη καὶ ὀρθολογικὴ διανομὴ τῶν ἐθνικῶν γαιῶν θὰ ἐξασφάλιζε τὴ γρήγορη καὶ πλήρη ἀξιοποίησιν ἑνὸς ἀδρανικοῦ, καὶ σχεδὸν μοναδικοῦ συντελεστοῦ παραγωγῆς, θὰ ἐξοιδετέρωνε τὶς ἀντιδράσεις τῶν ἀκτημόνων ἀγωνιστῶν, θὰ κινητοποιοῦσε τὶς δυνάμεις ποὺ θὰ συγκροτοῦσαν τὴ μεσαία τάξιν, τὴ δημιουργία τῆς ὁποίας μετὰ ἐκπληκτικὴ κοινωνιολογικὴ ἐπίγνωσιν ἐπεδίωκε, παρ' ὅλα αὐτὰ, ὁ Κυβερνήτης τὴν κρίσιμην ἐκείνην ὥραν. Μετὰ τὴν διανομὴ τῶν γαιῶν ἐπὶ πλεόν θὰ ἀπαλλάσσονταν ἀπὸ ὑποχρεώσεις καταβολῆς μισθῶν, ποὺ ἐβάρυναν τὸν προϋπολογισμὸν καὶ θὰ ἐξοφλοῦνταν μετὰ «δόσεις ἀντὶ καταβολῆς», θὰ παρέλυνε ἐπαναστατικὰς ὁρέξεις, ποὺ ὑποδύονταν τὰ ἰδανικὰ τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἰσότητος καὶ θὰ ἐξοιδετέρωνε τὶς πιέσεις τῶν κοτσαμπάσηδων, ποὺ ἐποφθαλμοῦσαν τὰ ἐδάφη αὐτὰ, γιὰ νὰ μεγαλώσουν τὴ γαιοκτησίαν τους. Τὸ ψυχολογικὸ αὐτὸ ἀντίρροπον κατὰ τῶν ἐξεγέρσεων, εἶχε ὑπ' ὄψιν του ὁ Fr. Schiller, ὅταν ἔγραφε: «Etwas muss er sein eigen nennen, oder der Mensch wird morden und brennen». Στὸ πολιτικὸν κατὰ συνέπειαν πεδίο πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν τὰ λάθη τοῦ Κυβερνήτη, ποὺ ἐπηρέασαν τὴν οικονομικὴν του πολιτικὴν. Δὲν εἶναι βέβαια αὐτὰ τὰ

λάθη πού προκάλεσαν τὸ μοιραῖο τέλος κι ἄς βεβαιώνει ὁ Μακρυγιάννης «οἱ μεγάλοι ἄνθρωποι κάνουν μεγάλα λάθη καὶ ὁ Κυβερνήτης ἐχάθη διὰ τὰ μεγάλα λάθη του». Τὰ λάθη αὐτὰ δημιούργησαν ὥστόσο τὸ κατάλληλο κλίμα, πού ἐπέ-
 τρεψαν στὸν ξένο ἐπεμβατισμὸ νὰ παίξει τὸ δικό του παιγνίδι στὸ ἐθνικὸ ἔδαφος
 καὶ νὰ ματαιώνει τὸ ἔκτοτε ἐπίμονο καὶ ἀδικαίωτο αἴτημα τῆς ἐθνικῆς ἀνεξαρτη-
 σίας.

V

Διακεκριμένο αἰσθητήριο ἔναντι τῆς οἰκονομίας χαρακτήριζε τὸν Κυβερνή-
 τη. Ὁ ἴδιος ἔλεγε ὅτι «ἡ καλὴ διαχείριση τῶν οἰκονομικῶν ὀδηγεῖ σὲ μεγάλη
 πατρίδα» καὶ πρόσθετε «τώρα πού ἀπελευθερωθήκαμε πρέπει νὰ προαγάγωμε ὅσο
 τὸ δυνατόν τὴν οἰκονομία». Ἄλλ' αὐτὸ τὸ οἰκονομικὸ πρόβλημα καὶ ἰδιαίτερα
 ἡ ἀδυναμία καλύψεως τῶν μεγάλων δημοσίων δαπανῶν παρέμεινε ὁ μόνιμος ἐφιάλ-
 της του ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή τῆς ἐκλογῆς του ὡς τὸν θάνατό του. Ὁ βιο-
 γράφος του Ἄλ. Στούρτζας ἀναφέρει ὅτι ἀπὸ τὴν ἐκλογή του ὑπῆρξε ἐναλλάξ
 οἰκονομολόγος, παιδαγωγός, τροφοδότης καὶ δημοσιολόγος, «δι' ἀγάπην τῶν
 ὁμογενῶν του καὶ τῆς κατερειπωμένης πατρίδας του».

Ἀπὸ τὴν Αποσπα ἀκόμη (Δεκ. 1827) στέλλει τὸ πρῶτο φορτίο ἀραβοσίτου
 καὶ γαλέττες, συνεννοεῖται μὲ τὸν Ὀλλανδοὺ Στήβενσον γιὰ τὴν καλλιέργεια τῆς
 πατάτας καθὼς καὶ γιὰ τὴν μετάκληση εἰδικῶν γιὰ τὴν μεταξοσκωληκοτροφία.
 Ἐγραφε στὸν ἀδελφὸ του στὸ Λονδίνο ὅτι τὰ οἰκονομικὰ ἦταν τὸ μέγιστο ἀπὸ ὅσα
 προβλήματα εἶχε νὰ ἀντιμετωπίσει καὶ λίγο πρὶν πεθάνει ἐξομολογεῖτο στὸν
 Μοντσενίγκο : «Ἐκεῖνο ὅπερ τὸν στενοχωρεῖ μᾶλλον εἶναι ἡ ἔνδεια τοῦ δημοσίου
 ταμείου». Στους τέσσαρες τόμους τῆς ἀλληλογραφίας του τὸ οἰκονομικὸ κατέχει
 τὸν μεγαλύτερο ὄγκο. Σ' αὐτὴ τὴν καθημερινὴ ἀγωνία του, τὸ δράμα τοῦ Ἁγίου
 Σπυρίδωνος ἔθεσε τέρμα. Ἡ τραγικὴ εἰρωνία εἶναι ὅτι δὲν ἐπέζησε νὰ εἰσπράξει
 τὸ δάνειο τῶν 60 ἐκ. φράγκων, πού θὰ ἀνέστελλε τὴ δημοσιονομικὴ πίεση καὶ
 γιὰ τὴ σύναψη τοῦ ὁποίου ἀφιέρωσε δυνάμεις καὶ χρόνο. Ὄταν δόθηκε ἡ ἐντολὴ
 ἀπὸ τὴ συνδιάσκεψη τοῦ Λονδίνου γιὰ τὴν ἀποστολὴ 1 ἐκ. δρχ. ὁ Καποδίστριας
 δὲν ὑπῆρχε. Ἄλλ' ἂν δὲν εὐδοθῶθηκαν τὰ μέτρα του στὸν οἰκονομικὸ τομέα καὶ δὲν
 εὐτύχησε νὰ δεῖ κάποιαν ἰσορροπία στὰ δημόσια οἰκονομικά, εἶχε ὥστόσο τὴν
 ἱστορικὴ τιμὴ νὰ εἰσαγάγει ἕνα νέο σπάνιο δημόσιο ἦθος, πού θὰ χρησίμευε σάν
 ὑπόδειγμα συμπεριφορᾶς καὶ θὰ ἀποτελοῦσε ἔκτοτε τὸ κριτήριον τῆς λαϊκῆς ἐπι-
 δοκιμασίας ἐνὸς πολιτικοῦ ἡγέτη. Ἐφάρμοσε μὲ αὐστηρότητα στὸ πρόσωπό του
 λιτότητα καὶ ἀσφυκτικὸ περιορισμὸ δαπανῶν, ἕνα πρότυπο καλβινικὸ ἦθος γιὰ
 τοὺς χειριζόμενους δημόσια ἀξιώματα, δικαιώνοντας ἔτσι τὴν ῥῆσιν τοῦ Πλου-
 τάρχου «οὐ γὰρ ὧν λέγουσιν ἐν κοινῷ καὶ πράττουσι οἱ πολιτευόμενοι μόνον

εὐθύνας διδόασιν, ἀλλὰ καὶ δεῖπνον αὐτῶν πολυπραγμονεῖται καὶ κοίτη καὶ γάμος καὶ παιδία καὶ σπουδὴ πᾶσα» (Πολιτ. Παραγγέλματα Κεφ. 4).

Ἄρνήθηκε χορηγία 180 χιλ. φοινίκων, πού κατὰ τὴν πρόταση τοῦ Κολοκοτρώνη τοῦ προσφέρθηκε, ἀπόκρουσε κάθε δαπάνη ὑποδοχῆς, δὲν δέχθηκε νὰ χρησιμοποιήσῃ τὰ πολυτελῆ ἐπιπλά του ἀπὸ τὴ Γενεὺς, περιέκοψε δραστικά τὶς δαπάνες προσωπικοῦ, ἄσκησε αὐστηρὸ ἔλεγχο στὴ δημοσιονομικὴ διαχείριση, ἀπέρριπτε ὅτι δὲν ἦταν ἀπόλυτα ἀναγκαῖο γιὰ τὴ διεξαγωγὴ τοῦ ἔργου του, περιόρισε τοὺς γραμματεῖς ἀπὸ 185 μόνον σὲ 11. Εἶναι ἄλλωστε γνωστὸ ὅτι λίγο πρὶν φτάσῃ στὴν Ἑλλάδα εἶχε προσφέρει στὴ Μάλτα ὑποθήκη πάνω στὰ κτήματά του γιὰ νὰ ἐξασφαλίσῃ δυὸ φορτία σταριοῦ γιὰ τὴ χώρα του. Ὅμως ἐξῆσε καὶ πέθανε μὲ τὴν ἀγωνία τῶν οἰκονομικῶν. Στὶς 24 Αὐγούστου, λίγο πρὶν ὑποκύβῃ στὶς δολοφονικὰς σφαῖρας ἔγραφε : «Τὸ Ταμεῖον περιέχει μόνον 300 - 400 χιλιάδων φραγκα καὶ οἱ μισθοὶ τῶν πολιτικῶν ὑπαλλήλων καθυστεροῦσαν ἀπὸ τριμήνου.

IV

Τὴν σημασίαν τοῦ οἰκονομικοῦ ἔργου τοῦ Κυβερνήτη θὰ ἐκτιμῆσῃ κανεὶς καλύτερα, ὅταν γνωρίσῃ τὴν πραγματικὴν οἰκονομικὴν, δημοσιονομικὴν, κοινωνικὴν καὶ ὀργανωτικὴν κατάστασιν, πού παρέλαβε κατὰ τὴν ἀνάληψιν τῆς ἐξουσίας. Τὸ ἐθνικὸν εἰσόδημα ἦταν σχεδὸν ἀνύπαρκτο, προερχόμενον ἀπὸ στοιχειώδεις γεωργικὰς καλλιέργειας καὶ ἀσήμαντες βιοτεχνίαι μὲ μικρὰς ἐξαγωγὰς. Τὰ ταμεῖα ἦσαν κενά, οἱ ἀπαιτήσεις γιὰ δημόσιες δαπάνες τεράστιαι, τὸ ἐξωτερικὸν δημόσιον χρέος μέγαλον, μέγαν ποσὰ μισθῶν ὀφείλονταν στοὺς στρατιωτικοὺς, ἢ κακοδιοίκησιν, οἱ καταχρήσεις, ἢ αὐθαιρέσιαι, ἢ διαφθορὰ καὶ οἱ ἄρπαγες ἦσαν ὁ κανόνας. Ὁ Ἰμπραὴμ κατεῖχε μέγαν μέρος τῆς Πελοποννήσου, ἢ πειρατεία ὀργιάζε καὶ ἡ δίψα τοῦ πλοῦτου εἶχε μετατρέψῃ τοὺς ἀνθρώπους σὲ «ἀνθρωπάρια μεταλλόθεα», ὅπως τοὺς ἀποκαλοῦσε ὁ Ἰγνάτιος.

Ὁ πληθυσμὸς τῆς χώρας πλησίαζε περίπου τὶς 900 χιλιάδες, οὐσιαστικὰ δὲ ὁ ἐνεργὸς πληθυσμὸς ἦταν δυσανάλογα μικρὸς, γιὰτὶ ὕστερα ἀπὸ τὴν αἱματηρὴ πολύχρονη σύγκρουσιν ἢ ἀναλογία τῶν γερόντων, τῶν χηρῶν, τῶν ὀρφανῶν ἦταν μέγαν. Ἐνα σοβαρὸν προσφυγικὸν πρόβλημα περιέπλεκε τὰ πράγματα. Ἀπὸ τὶς ὑπόδουλες περιφέρειαι τῆς Ἑλλάδος συνέρρεαν κύματα προσφύγων. Ὁμογενεῖς ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὴν Ἀγχιάλο, τὴ Βάρκα, τὴ Σωζούπολιν, φεύγοντας ἀπὸ τοὺς διωγμοὺς, κατέφευγαν σὲ ἐλεύθερον τμῆμα τοῦ ἐθνικοῦ ἐδάφους. Ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς ὑπῆρχε μέγαν ἀριθμὸς «πανενδεῶν καὶ στερουμένων στέγης καὶ ἄρτου Κρητῶν», ὅπως διηγεῖται ὁ βιογράφος του Ἄλ. Σ τ ο ῦ ρ τ ζ α ς.

Οἱ παραγωγικοὶ κλάδοι ἦταν ἀδύνατοι νὰ λειτουργήσῃν ὑπὸ τὶς εὐλογίας

συνθήκες ανασφαλείας και αναρχίας, όταν μάλιστα οι γεωργικές εκτάσεις είχαν καεί, τὸ φυτικό κεφάλαιο εἶχε εξαφανισθεῖ, οἱ οἰκισμοὶ εἶχαν ἐρημωθεῖ καὶ στέγη σχεδὸν δὲν ὑπῆρχε. Τὰ καλλιεργημένα στρέμματα γῆς μόλις ἔφταναν τὰ 4,5 ἑκ. Σὲ ἔκθεσή του ὁ «Γραμματεὺς Ἑσωτερικῶν» Λόντος περιγράφει ὡς ἑξῆς τὴν κατάσταση : «Χρέος μου δὲ ὄν νὰ προσθέσω καὶ ὅσα ἀναφέρονται εἰς τὴν ἐμπορίαν, εἰς τὰς τέχναις, εἰς τὴν βιομηχανίαν καὶ εἰς τὴν γεωργίαν, λέγω δὲ ὅτι δὲν ὑπάρχει τούτων οὐδέν, οὔτε ἐμπορία, οὔτε τέχνη, οὔτε βιομηχανία. Μηδαμινὴ δὲ καὶ ἡ γεωργία, διότι οἱ χωρικοὶ δὲν σπεύρουσι πλέον, μὴ ἔχοντες τοῦ θερισμοῦ τὴν ἀσφάλειαν. Ἄλλ' οὐδὲ ἐν ταῖς πόλεσιν ὁ ἔμπορος ἀσφαλῆς εἶναι, τρέμων ὑπὸ τὸν φόβον τῶν πειρατῶν. . . Οἱ κοινωνικοὶ σύνδεσμοι διελύθησαν καὶ νόμου ὑπερασπίσεως ὁ πολίτης εἶναι γυμνός. Καὶ μόνον ἡ τοῦ λαοῦ ἀνεξάντλητος ὑπομονὴ ἀνέστειλεν τὴν ἐπὶ τὰ χεῖρ᾽ ἀκόμη καταφορὰν τῶν πραγμάτων». Γιὰ τὸ ἴδιο θέμα ὁ Καποδίστριας γράφει (Ἰούλ. 1828) πρὸς τὸν Τεσσαρὲ ντὲ Σαιν Ντενύ, ἀπεσταλλένο τοῦ Γάλλου Βασιλιά : «Ἀπὸ Καλαμάτας μέχρι Ναυπλίου οὐδὲ ἐν χωρίον ὑπάρχει, οὔτε κώμη, οὔτε πόλις μὲ στέγασμα τὸ παραμικρό. Ἐκτεταμένοι ἀμπελῶνες καὶ κοιλάδες ἐξεχερσώθησαν καὶ κατεστράφησαν καὶ χιλιάδες οἰκογενειῶν ἀναζητοῦσι τὰς ἐστίας των ἐν μέσῳ τῶν ἐρήμων καὶ τῶν συντριμμάτων, στερούμεναι καὶ ζῶην καὶ συνέργων καὶ καταβολῶν πρὸς ἐπιχειρήσιν γεωργίας. . .».

Ἐπὶ τὶς οἰκονομικὰς αὐτὰς συνθήκας ἦταν ἀδύνατο νὰ ὑπάρξουν καὶ δημόσια ἔσοδα, πού θὰ ἐπέτρεπαν τὴν κάλυψη ἔστω καὶ μέρους ἀπὸ τὶς τεράστιες δαπάναις γιὰ τὸ στρατό, γιὰ τοὺς πρόσφυγες καὶ γιὰ ἀνασυγκρότησιν τῆς οἰκονομίας. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ἐκεῖνο πού ἔλεγε γιὰ τὴν ἑλληνικὴν κατάστασιν ὁ λόρδος Πάλλμερστον : «Εἶχαν στερεύσει ὅλες οἱ πηγές, ἀπὸ ὅπου, σὲ ἄλλες χῶρες, ἀναβλύζουν δημόσιαι πρόσοδοι». Κατὰ τὴν περίοδον αὐτὴν τὰ δημόσια ἔσοδα ἔφθαναν περίπου τὰ 4 ἑκ. φράγκα, ἐνῶ οἱ δαπάναις ἐκυμαίνοντο μεταξὺ 7 καὶ 15 ἑκ. φράγκων. Ἐπῆρχε ἐξωτερικὸν χρέος 3 ἑκ. λιρῶν καὶ 30 ἑκ. φράγκων οἱ στρατιωτικοὶ ἀξίωσαν καταβολὴν ὀφειλομένων μισθῶν καὶ οἱ Ὑδραῖοι ζητοῦσαν γιὰ δαπάναις τοὺς 18 ἑκ. φράγκα.

Ὁ Ὑπουργὸς Οἰκονομικῶν Λιδωρίκης ἀπαντοῦσε στὸν Καποδίστρια.

— Ἐξοχώτατε, ὄχι μόνον δὲν ὑπάρχουν χρήματα εἰς τὸ δημόσιον ταμεῖον ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει ταμεῖον.

Στὴν ἔκθεσίν του γιὰ τὰ δημοσιονομικὰ πράγματα ὁ ἴδιος ὑπουργὸς ἐξηγεῖ ὅτι φόρος τῆς δεκάτης δὲν μπορεῖ νὰ ἀποδώσει γιὰ τὴν δὲν ὑπάρχουν ἐνοικιαστῆς, φοβούμενοι τὰ αἰγυπτιακὰ στρατεύματα. Μέγα μέρος τῶν ἐσόδων τῶν Τελωνείων καὶ τῶν νησιῶν διετίθετο γιὰ τὸν Κόχραν, καὶ γιὰ ἀποζημιώσεις ξένων ὑπηκόων, τὰ ὑπόλοιπα γιὰ τοὺς μισθοὺς τῶν βουλευτῶν καὶ «παρυπουργούντων». Δὲν ὑπῆρχαν «ὑπεργάται τῆς ἐξουσίας» νὰ χρησιμοποιοῦν γιὰ τὴν εἰσπραξὴ τῶν ἐσόδων,

γιατί για την παραχώρηση του δικαιώματος αυτού χρειάζονται ή συναίνεση του βουλευτικού. «Οί δημόσιοι πόροι ἐγένοντο ἄρπαγμα τῶν δυνατωτέρων», συνεχίζει ὁ Λιδωρίκης, ὑπονοώντας τούς προκρίτους.

Καὶ ὁ Καποδίστριας ἔγραφε πρὸς τὸν Ἐυνάρδο (14 Σεπτ. 1835): «Τὴν ὥραν αὐτὴν ποῦ σοῦ γράφω οὔτε ὀβολὸν ἔχω εἰς τὸ Ταμεῖον. Ἐξοικονομῶ τὴν ὑπηρεσίαν μὲ κάποιο χαρτονόμισμα, τὸ ὁποῖον δέχεται ἡ Κυβέρνηση ἔναντι πληρωμῆς τῶν οἰκονομικῶν καὶ τελωνειακῶν προσόδων».

VII

Μπροστὰ σ' αὐτὴ τὴν κατάσταση ὁ Κυβερνήτης πῆρε πρῶτα σειρά ἀμέσων μέτρων, ποῦ θὰ ἐπιχειρήσω νὰ συστηματοποιήσω πῶς κάτω.

1. Δι α μ ὀ ρ φ ω σ η σ υ ν θ η κ ῶ ν ἀ σ φ α λ ε ί α ς. Συστηματικὴ προσπάθεια καταβλήθηκε γιὰ τὴν καταπολέμηση τῆς ληστείας καὶ τῆς πειρατείας καὶ γιὰ τὴ διαμόρφωση συνθηκῶν ὁμαλότητος, στοιχειώδους δημοσίας τάξεως καὶ κοινωνικῆς εἰρήνης, ὥστε νὰ καταστῆ δυνατὴ ἡ ἐπίδοση τῶν πολιτῶν στὰ οἰκονομικὰ ἔργα. Μὲ τὰ αὐστηρὰ αὐτὰ μέτρα κατόρθωσε πράγματι νὰ ἐμπνεύσει ἐμπιστοσύνη στοὺς καλλιεργητές, ὥστε νὰ μὴ φοβοῦνται τοὺς «προκρίτους καὶ τὸ διαγούμισμα τῶν στρατιωτικῶν» ὅπως παραδέχεται ὁ Tiersch. Οἱ κτηνοτρόφοι εἶχαν αἴσθημα ἀσφαλείας, ὥστε νὰ παραδίδεται ὅτι ἔλεγαν :

— Δὲν φοβόμαστε τὴν κλοπὴ. Κάτω ἀπὸ τὸ αὐτὶ τοῦ ζῶου μας γράφει ὁ Καποδίστριας.

Τὰ ἀποτελέσματα ὅμως αὐτὰ ἔθεσε σὲ κίνδυνο ἡ καταχρηστικὴ δραστηριότητα τῆς συγκεντρωτικῆς ἀστυνομικῆς ἐξουσίας καὶ ἡ ἀντιδημοκρατικὴ λειτουργία της.

2. Γιὰ τὴν διασφάλιση ἐνὸς πλαισίου καλύψεως τῶν πολλαπλῶν κινδύνων τῆς οἰκονομικῆς δράσεως κατὰ τὴν περίοδο ἐκείνη ἰδρυσε ἀσφαλιστικὸ κατὰ στήμα θαλασσιῶν κινδύνων τὸ 1828, ἀσφαλιστικὴ ἐταιρία μεταφορῶν καὶ «φιλεμπορικὴ» ἐταιρία ἀσφαλίσεων. Παράλληλα συνέστησε κρατικὴ ταχυδρομικὴ ὑπηρεσία γιὰ τὴν ἀσφάλεια τῶν ἐπικοινωνιῶν.

3. Πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς δημιουργίας φορέων γιὰ τὴν ἀνάληψη τῆς προσπάθειας ἀναπτύξεως τῆς χώρας ἐπιδιώκει τὴν διαμόρφωση μεσαίας τάξεως. Ἡ τάξη αὐτὴ, ἀπαρτιζόμενη ἀπὸ μικροκτηματίες, ὑπετίθετο πὼς θὰ στέκονταν ἀνάμεσα στὶς ἀκραῖες τάξεις τῶν προκρίτων, τῶν στρατιωτικῶν καὶ τῶν λογίων, ἔτσι ὥστε νὰ μὴ ὑπάρχουν «οὔτε ἀγάδες, οὔτε ραγιαδες». Γιὰ τὸν λόγον αὐτὸ ἄλλωστε θεωρητικὰ ἐφέρετο ὑπέρμαχος τῆς ἰδέας τῆς διανομῆς τῶν γαιῶν. Καὶ στὶς σύγχρονες ἀντιλήψεις, ἡ ἰδέα τῆς μέσης τάξεως, ἀποκτᾷ δεσπόζουσα θέση. Ὁ Schumpeter καὶ ὁ Perroux τὴν ἀποκαλοῦν «τρίτη κατάσταση».

συντιθέμενη από ειδικευμένους εργάτες, υπαλλήλους, επιστήμονες, μηχανικούς κλπ. παρεμβαλλόμενη μεταξύ της μεγαλοαστικής τάξεως και των απλών εργατών. Όπως παρατηρεί ο J. J. Spengler, στις υπανάπτυκτες χώρες, δέν επεξετάθη τὸ βιομηχανικὸ σύστημα με τὴν δημιουργούμενη μεσαία τάξη. Τοῦτο ἀποτέλεσε οὐσιώδη παράγοντα οικονομικῆς καθυστερήσεως τῶν χωρῶν αὐτῶν («The economist and the population question» Am. Ec. Rev. Μαρτ. 1966).

Αὐτὴ ἄλλωστε ἡ μέση τάξη (κλέφτες τοῦ ἐσωτερικοῦ καὶ ἔμποροι καὶ λόγιοι τοῦ ἐξωτερικοῦ) ἦσαν ἐκεῖνοι στοὺς ὁποίους ὀφείλετο καὶ ἡ πρωτοβουλία τῆς ἐπαναστάσεως, ὅπως ὑποστηρίζει χαρακτηριστικὰ ὁ Ἰωάννης Φιλήμων: «ἡ γενναία σύλληψις καὶ ἡ γενναιοτέρα ἔναρξις τῆς ἐφαρμογῆς τῆς ἑλληνικῆς ἐνότητος ἀπέκειτο τῇ μέσῃ τάξει, τῇ ἐμπορικῇ ἰδίῳς». Ἀκολουθώντας τις ιδέες τοῦ Ἀριστοτέλη, πὺ πίστευε: «Δῆλον ἄρα ὅτι καὶ ἡ κοινωνία ἡ πολιτικὴ ἀρίστη, ἡ διὰ τὴν μέσῃν καὶ τὰς τοιαύτας ἐνδέχεται εὖ πολιτεῦσθαι πόλεις ἐναῖς δὲ πολὺ τὸ μέσον καὶ κρεῖττον καὶ μάλιστα μὲν ἀμφοῖν, εἰ δε μὴ θατέρου μέρους (Πολιτικά, Ζ, 9,7 - 8), ἔγραφε σχετικὰ ὁ Καποδίστριας τὸ 1829: «Κρίνομεν δὲ χρέος μας νὰ βοηθήσωμεν τοὺς πολίτας ἐκεῖνους, οἵτινες πορίζονται τὰ πρὸς τὸ ζῆν ἐντίμως, ἤδη ἐστερημένοι καλύβης, βοσκοτόπων καὶ ἐργαλείων».

Τὸν Καποδίστρια ἀνησυχούσε ἴσως καὶ τὸ ἐνδεχόμενον νὰ ἀναπτυχθεῖ στὴ χώρα εἰδικὴ τάξη μεγαλογαιοκτημόνων -τσιφλικῶδων, μετὰ τὴν εἰσάγωγὴ τοῦ βυζαντινορρωμαϊκοῦ δικαίου τῆς ἰδιοκτησίας καὶ τὴν κατάργησι τῶν δικαιωμάτων τῶν ἀγροτῶν (τεσσαροῦφ) πᾶνω στὰ τουρκικὰ κτήματα, πὺ περιῆλθαν στὸ ἑλληνικὸ δημόσιον κατὰ πλήρη κυριότητα. Τυχὸν ἐκποίηση τῶν κτημάτων αὐτῶν θὰ ὀδηγοῦσε στὴν μεγέθυνση τοῦ κλήρου ὀλίγων γαιοκτημόνων. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ὑποστηρίζουν μερικοὶ δὲν μετέβαλε τὸ καθεστῶς τῆς κρατικῆς ἰδιοκτησίας στὰ κτήματα αὐτά. Ὡστόσο, ἡ διανομὴ τῶν γαιῶν στοὺς ἀκτήμονες, δὲν ἦταν δυνατό νὰ ἔθετε σὲ κίνδυνον τὴν εὐλογη αὐτὴ ἐπιδίωξι τοῦ Καποδίστρια, ὅπως θὰ δοῦμε πῶ κάτω.

4. Πρὸς τὴν κατεῦθυνση τῆς δημιουργίας τῶν καταλλήλων φορέων ἐπιδιώκει νὰ συγκρατήσῃ στοιχειώδη διοίκηση καὶ δικαιοσύνη. Ἀπὸ οικονομικὴ ἄποψη ἐδῶ ἐνδιαφέρει τὸ ὅτι συνιστᾶ στατιστικὴ ὑπηρεσία, ἰδρύει Τυπογραφεῖο καὶ Λιθογραφεῖο στὴν Αἴγινα, ἐμποροδικεῖο στὴ Σύρο, ναυπηγεῖα στὸν Πόρο, τράπεζα κλπ. Ἡ διαμόρφωση τῆς ὑποδομῆς συμπληροῦται με τὴν προσπάθεια θεμελιώσεως ἑνὸς ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος, χαρακτηριστικὸ τοῦ ὁποῖου εἶναι ἡ ἴδρυσή ὄχι μόνον κλασσικῶν σχολείων, ἀλλὰ καὶ τεχνικῶν, ὅπως ἡ Γεωργικὴ Σχολὴ κλπ. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ἐπίσης ὅτι ἔλαβε εἰδικὴ φροντίδα γιὰ τὴν κοινωνικὴ πρόνοια καὶ με τὸ ὄρφανοτροφεῖο τῆς Αἰγίνης, ἀλλὰ

και με τα μέτρα για τη στέγαση και την αποκατάσταση των προσφύγων.

5. Για την λειτουργία της οικονομίας ο Καποδίστριας στράφηκε με ιδιαίτερη προσοχή στην ανάπτυξη των συγκοινωνιών. Έκείνο όμως που προκαλεί αληθινή έκπληξη είναι η οικιστική πολιτική του, που ακολούθησε σύγχρονα πρότυπα. Έπεδίωξε να βοηθήσει στην οικοδόμηση των χωριών και των πόλεων, στην αναστύλωση των έρειπίων και στην εφαρμογή ενός σύγχρονου πολεοδομικού και οικιστικού σχεδίου. Με τη συνεργασία του Κερκυραίου Αρχιτέκτονα και Πολεοδόμου Σταμάτη Βούλγαρη, που τον πήρε από το σόμα του Μαιζόν και έκτοτε τον κράτησε κοντά του στενό συνεργάτη του. Με το ΚΕ΄ ψήφισμα της 11 Ιουνίου 1831 προέβλεπε την παραχώρηση δωρεάν οικοπέδου σε όσους έκτιζαν σε πόλεις ή προάστια, όπου υπήρχαν έρειπια, υπό την προϋπόθεση ότι θα ένεκρίνετο το σχέδιο. Το ΚΕ΄ αυτό ψήφισμα θυμίζει το γνωστό ΚΗ΄ ελληνικό μεταπελευθερωτικό ψήφισμα που απέβλεπε στον ίδιο σκοπό και εξασφάλιζε, χωρίς δυνατότητα νομοθετικής ανατροπής ενός ορισμένου χρόνου, ορισμένες φορολογικές κλπ. αλλαγές προκειμένου να ενθαρρύνει την ανοικοδόμηση και μέσω αυτής την οικονομική δραστηριότητα.

Παράλληλα ο Καποδίστριας δίνει έντολη στον Βούλγαρη για την ανέγερση έξω από το Ναύπλιο οικισμού για τους πρόσφυγες, με την ονομασία Πρόνοια. Συντάσσεται πλήρες ρυμοτομικό σχέδιο του Ναυπλίου, γίνονται τα σχέδια για την διαρρύθμιση της Τριπόλεως και του Άργους και το πολεοδομικό σχέδιο των Πατρών, σαν έμπορικού κέντρου και σαν πιθανής πρωτεύουσας της νέας Ελλάδος, που προτάθηκε να πάρει το όνομα του Καποδίστρια και συνάντησε την άρνηση του Κυβερνήτη.

VIII

Στην αντιμετώπιση της τραγικής δημοσιονομικής καταστάσεως και στη διαμόρφωση ενός προϋπολογισμού στοιχειωδώς ισοσκελισμένου έρριξε το κύριο βάρος του ο Κυβερνήτης. Η πρώτη φροντίδα του συνίστατο στο νοικοκύρεμα των δαπανών, στον περιορισμό των καταχρήσεων και της σπατάλης και στην έπιβολή ενός πνεύματος οικονομικών, λιτότητας και φειδοφίας. Έθεσε άμεσα σε εφαρμογή έλεγχο των στρατιωτικών δαπανών με το Γενικό Φροντιστήριο, έργο του οποίου ήτο η εξέλεψη των στρατιωτικών δαπανών. Κατόρθωσε έτσι να περιορίσει τις στρατιωτικές δαπάνες, στις όποιες οί καταχρήσεις ήσαν τεράστιες, στο ποσό των 17 - 20 εκ. γροσίων το χρόνο.

Είναι γνωστές οί βαρειές ποινές με τις όποιες απειλούσε παρόμοιες καταχρήσεις, ιδιαίτερα για την περίπτωση εικονικών δυνάμεων που επέτρεπαν μεγα-

λύτερες τοῦ νομίμου ἀποζημιώσεις καὶ μισθοῦς. Ἰδιαίτερη ἀπασχόλησή του ὑπῆρξε ἐπίσης ὁ περιορισμὸς τῶν δαπανῶν τῆς πολιτικῆς διοικήσεως, ὅπου ἐπέβαλε αὐξηση τοῦ χρόνου ἐργασίας, μείωση τοῦ ἀπασχολουμένου προσωπικοῦ κλπ.

Ὡς πρὸς τὰ ἔσοδα πρέπει νὰ τονισθεῖ ἰδιαίτερα ὅτι, πλὴν ἐλαχίστων βοηθημάτων ρωσικῆς καὶ γαλλικῆς προελεύσεως καθὼς καὶ ὀλίγων χιλιάδων ταλλήρων ἀπὸ τὸν Ἄγγλο ἄρμοστή Adam καὶ τὴν Κυβέρνηση τῶν Ἰονίων Νήσων, κατόρθωσε νὰ ἀνταποκριθεῖ στὶς δημοσιονομικὰς ὑποχρεώσεις μὲ ἐσωτερικοὺς πόρους. Εἶναι ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὸ ὅτι δὲν ἐπέβαλε νέους φόρους καὶ προσπάθησε μὲ τὴν ὀργάνωση τῆς εἰσπράξεως νὰ ἀντιρροπήσει τὴν ἐπιβολὴ νέων φόρων. Ἐκπλήσσει μάλιστα τὸ γεγονός ὅτι γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσει τὴν φοροδιαφυγὴν, στὴν ὁποία ἦσαν ἐθισμένοι κυρίως οἱ πρόκριτες, ἐφάρμοσε σύγχρονες μεθόδους μειώσεως τῶν συντελεστῶν καὶ τῆς δεκάτης. Ἐλάττωσε ἔτσι οὐσιαστικὰ τὴν φορολογικὴ ἐπιβάρυνση, μὲ ἐξαίρεση τὸν φόρο ἐπὶ τῶν αἰγοπροβάτων. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ κατόρθωσε νὰ ἐπιτύχει σοβαρὴ ἄνοδο τῶν δημοσίων ἐσόδων. Τὰ ἔσοδα αὐτά, κυρίως ἀπὸ τὴν φορολογία αὐξήθησαν αἰσθητά. Σύμφωνα μὲ τὸν προϋπολογισμὸν τὸν Μάιο τοῦ 1829 - 30 Ἀπριλίου 1830 τὰ ἔσοδα εἶχαν φτάσει 7,4 ἑκ. φοινίκων. Οἱ δαπάνες βέβαια βρισκόνταν σὲ ὑψηλὸ ἐπίπεδο, 11,6 ἑκ. φοινίκων, μὲ τελικὸ ἀποτέλεσμα ἔλλειμμα 5,3 ἑκ. φοίνικες.

Ἡ φορολογικὴ μεταρρύθμιση ἀπέδωσε τελικὰ 3,7 ἑκ. φοινίκων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἡ δεκάτη ἔδινε 2,5 ἑκ. Σχετικὰ μὲ τὴν δεκάτην καὶ τὶς προσπάθειες γιὰ μεταρρύθμισή τους θὰ γίνῃ λόγος πιὸ κάτω.

Ἐκεῖνο πάντως ποῦ δὲν κατενόησε κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ ὁ Καποδίστριας ἦταν ἡ δυνατότητα ἐλλειμματικῆς χρηματοδοτήσεως τῶν δημοσίων δαπανῶν, δοθέντος ὅτι ὑπῆρχε σὲ εὐρεία κλίμακα ἀργούσα παραγωγικὴ ἰκανότητα, ποῦ θὰ ἐκάλυπτε μὲ προσφορὰ ἀγαθῶν τὴν ὑπερβάλλουσα ζήτησιν.

IX

Μὲ τὸ ψήφισμα τῆς 2 Φεβρουαρίου 1828 ἰδρύεται ἡ «Ἐθνικὴ Χρηματιστικὴ Τράπεζα», τῆς ὁποίας τὰ κεφάλαια συνεισέφεραν πολλοὶ Ἕλληνες καὶ ξένοι, ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους ὁ Καποδίστριας (25.000 τάλληρα). Μέσα σ' ἓνα μῆνα συγκεντρώθηκε κεφάλαιο 500 χιλιάδων φράγκων. Ἐκδόθηκαν 6.472 μετοχὲς πρὸς 83½ τάλληρα κολωνάτα ἢ μία. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ ἔλλειψη τεχνικῶν γνώσεων καὶ ἐμπειρίας κατέστησε ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή τὸ τόσο χρήσιμο αὐτὸ ἴδρυμα θνησιγενές. Στὴν τράπεζα αὐτὴ ἐπέβαλε τὴν ὑποχρέωση τῆς καλύψεως τῶν ἐλλειμμάτων τοῦ προϋπολογισμοῦ, τὴν πιστοδότηση τῆς οἰκονομίας καθὼς καὶ τὴν παροχὴ δανείων γιὰ στέγαση προσφύγων καὶ ἀνεστίων. Μέχρι τοῦ τέλους ἡ Χρημα-

τιστική Τράπεζα κάλυψε έλλείμματα 200.000 φράγκων (Μάρτιος 1828) και 400.000 διστήλων (Απρίλιος 1829).

Αξίζει να εξαρθεί ιδιαίτερα τὸ γεγονός ὅτι γιὰ τὴν προσέλκυση κεφαλαιούχων ὁ Κυβερνήτης ἔθεσε σὲ ἐφαρμογὴ ὀρισμένα κίνητρα, ποὺ θυμίζουν σύγχρονη πολιτικὴ. "Ορίσε ὅτι τὰ ἀποδεικτικά τῶν μετόχων, δηλαδή οἱ τίτλοι ἐγγραφῆς στὸ κεφάλαιο τῆς Τραπεζῆς, θὰ γίνονταν δεκτὰ σὲ πληρωμὲς στὸ δημόσιο γιὰ τὴν ἀγορὰ ἐθνικῶν κτημάτων.

Ὡστόσο, πρέπει νὰ ἐπισημανθοῦν τρία βασικά σφάλματα, ποὺ διαπράχθηκαν κατὰ τὴν ὀργάνωση καὶ λειτουργία τοῦ πιστωτικοῦ αὐτοῦ ἰδρύματος.

Ἐπιφορτίσθηκε μὲ τὴν κάλυψη τῶν δημοσιονομικῶν ἐλλειμμάτων, ἐνῶ ὁ προορισμὸς τους ἔπρεπε νὰ ἦταν διάφορος. Πέρα ἀπὸ τὴν ἀδικαιολόγητη ἐπιβάρυνσή της μὲ τὴν κάλυψη τῶν ἐλλειμμάτων τοῦ προϋπολογισμοῦ, ἦταν ἀδύνατο νὰ προσελκύσει καταθέσεις, δοθέντος ὅτι ὁ τόκος τῶν καταθέσεων ὀρίσθη σὲ 8 %, ἐνῶ ὁ ἰσχύων τόκος τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, στὸν ὁποῖο ἰσορροποῦσε ἡ ζήτηση καὶ προσφορὰ χρήματος, ἦταν 24 %. Ἐπὶ πλέον δὲν εἶχε συνειδητοποιήσει τὴν δυνατότητα τῆς ἐκδόσεως περαιτέρω χαρτονομίσματος, μὲ τὸ ὁποῖο θὰ μπορούσε ἐπὶ τέλους νὰ καλύψει τὰ δημοσιονομικὰ ἐλλείμματα, παρὰ τὸ ὅτι τὸ ψήφισμα τῆς 11 Ἰουνίου 1831 τοῦ ἐπέτρεπε τὴν προσφυγὴ στὴν ἐκδοτικὴ μηχανὴ μέχρι 3 ἐκ. φοινίκων. Ἡ ἀργοῦσα παραγωγικὴ δυναμικότητα τῆς οἰκονομίας ἐπέτρεπαν τὴν ἐλλειμματικὴ αὐτὴ χρηματοδότηση. Τελικὰ ἡ Τράπεζα Καποδίστρια ὑπέκυψε μέσα σὲ τρία χρόνια ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Κυβερνήτη γιὰ νὰ τὴν διαδεχθεῖ μετὰ 7 χρόνια (1841) ἡ Ἐθνικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος.

X

Κατὰ τὴν ἐπανάσταση δὲν ὑπῆρχαν ἑλληνικὰ νομίσματα. Τὶς συναλλαγές ἐξυπηρετοῦσαν ξένα νομίσματα, ὅπως τουρκικὰ γρόσια, ἰσπανικὰ δίστηλα καὶ αὐστριακὰ τάλληρα. Γιὰ τὴν ἄρση τοῦ ἀτόπου αὐτοῦ μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς εἰσόδου σὲ μιὰ νέα περίοδο τοῦ ἐθνικοῦ βίου ὁ Κυβερνήτης, ἐκτελώντας ἀπόφαση τῆς Δ' Ἐθνικῆς Συνελεύσεως, στίς 29 Ἰουλίου 1828 καθιέρωσε σὰν ἐθνικὴ νομισματικὴ μονάδα τὸν φοῖνικα (ποὺ περιεῖχε 90 % ἀργυρὸ καὶ 10 % χαλκὸ), ὑποδιαιρούμενο σὲ 100 λεπτά, ποὺ ἰσοδυναμοῦσαν μὲ τὸ ἓνα ἔκτο τοῦ ἰσπανικοῦ διστήλου ἢ κωλονάτων. Ὁ Φοῖνικας κυκλοφόρησε τὴν 1 Ὀκτωβρίου 1829. Γιὰ τὴν ἐξασφάλιση τοῦ ἐκδοτικοῦ μηχανισμοῦ ἴδρυσε νομισματοκοπεῖο. Ἡ τιμὴ ὥστόσο ποὺ δόθηκε στὰ ἀργυρὰ νομίσματα ἦταν κατώτερη τοῦ κόστους, πράγμα ποὺ εἶχε σὰν ἀποτέλεσμα τὴν ἐξαφάνισή τους ἀπὸ τὴν ἀγορὰ καὶ τὴν ἐπικράτηση τῆς μικρότερης

πραγματικῆς ἀξίας νομισμάτων, σύμφωνα με τὸν νόμο τοῦ Ἀριστοφάνη, ποῦ ἀργότερα πήρε τὴν ὀνομασία νόμος τοῦ Gresham. Οἱ καθιερωθεῖσες νομισματικῆς μονάδες ἦταν ὁ Φοίνικας, ἡ Αἰγίς (5 φοίνικες), ἡ μισὴ Αἰγίς ($2\frac{1}{4}$ φοίνικες). Τελικὰ ἐπικράτησαν τὰ χαλκὰ νομίσματα (τῶν 20, 10, 5 τοῦ ἑνὸς $1\frac{1}{2}$ λεπτοῦ) ποῦ τέθηκαν σὲ κυκλοφορία τὴν 1 Ὀκτωβρίου 1829, μέχρις ὅτου ἀπὸ τὶς 8 / 20 Φεβρουαρίου 1833 εἰσήχθη ἀπὸ τὴν ἀντιβασιλεία ἡ δραχμὴ καὶ ἐτέθη ὁ φοίνικας ἐκτὸς κυκλοφορίας.

Ἐκεῖνο ποῦ εἶχε ἰδιαίτερη σημασία νὰ τονισθεῖ ἐδῶ εἶναι ὅτι Κυβερνήτης ὑπῆρξε ἐξαιρετικὰ φειδωλὸς στὴν συνολικὴ κυκλοφορία χρήματος. Ἐξέδωσε νομίσματα ἀξίας 1 ἐκ. φοινίκων, ἐνῶ ὑπῆρχε ἡ δυνατότητα νὰ φτάσει τὸ ὄριο τῶν 3 καὶ ἔτσι θὰ ἔλυε εὐχερέστερα πολλὰ χρηματοδοτικὰ προβλήματα. Κατάλληλοι σύμβουλοι στὴ νομισματικὴ πολιτικὴ θὰ τὸν ἐπειθαν ὅτι τὰ περιθώρια γιὰ τὴν ἔκδοση μεγαλύτερης ποσότητος χρήματος ἦταν πολὺ μεγάλα σὲ μιὰ οἰκονομία, ποῦ τὸ παραγωγικὸ της δυναμικὸ ἀργοῦσε καὶ ὅπου ἡ ζήτηση, ἐκφραζόμενη μετὰ τὴν ποσότητα τοῦ νομίσματος, θὰ συντελοῦσε στὴν εὐρύτερη παραγωγικὴ κινή- τοποίηση ἀνθρώπων καὶ πόρων καὶ στὴν πλήρη ἀπασχόληση ἀργούντος παραγω- γικοῦ δυναμικοῦ. Θὰ μπορούσα νὰ χαρακτηρίσω σὰν οἰκονομικὸ σφάλμα τοῦ Κυβερνήτη τὸν δισταγμὸ του στὴν προσφυγὴ στὴν ἐλλειμματικὴ χρηματοδότηση τῆς οἰκονομίας, ποῦ, χωρὶς πληθωριστικούς κινδύνους, θὰ ὑποβοηθοῦσε στὴν κάλυψη πολλῶν καὶ ἐπειγουσῶν ἀναγκῶν.

XI

Εἶναι ἄξιο πράγματι θαυμασμοῦ τὸ ὅτι ὁ Κυβερνήτης συνέλαβε τὴν ἰδέα καὶ τὴν ἔθεσε σὲ ἐφαρμογὴ πενταετοῦς ἢ τετραετοῦς προγράμματος οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως τῆς χώρας, μετὰ κύρια ἐπιδίωξη τὴν προαγωγή τῆς γεωργίας καὶ τὴν διερεύνηση καὶ ἀξιοποίηση τοῦ ὑπογείου πλοῦτος τῆς χώ- ρας. Γιὰ τὴν χρηματοδότηση μάλιστα τούτου τοῦ προγράμματος, ποῦ φυσικὰ δὲν ἔχει σχέση μετὰ τὴ σύγχρονη τεχνικὴ τοῦ προγραμματισμοῦ, ἐσχεδίαζε τὴ σύναψη δανείου οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως, μετὰ τὴν ρύθμιση τῶν παλαιῶν ἐξω- τερικῶν χρεῶν, καὶ τὴν ἐξυπηρέτηση τοῦ ἐσωτερικοῦ μετὰ τὸ ὑπὸ διαπραγματεύση δάνειο τῶν 60 ἐκ. φράγκων. Σύμφωνα μετὰ τὶς ἀπόψεις του τὸ πρόγραμμα αὐτὸ θὰ ἀπέβλεπε στὴν «ὕλικὴν ἐπανάρρωσιν καὶ τὴν οἰκονομικὴν ἀνάπτυξιν» τῆς χώρας. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι γιὰ τὴν ἀνάπτυξη αὐτὴ ὁ Κυβερνήτης διατηροῦσε ἀπό- λυτη αἰσιοδοξία καὶ στήριζε τὶς προσδοκίες του σὲ δυὸ στοιχεῖα, στὰ ὁποῖα καὶ σήμερα οἱ οἰκονομολόγοι ἐναποθέτουν τὶς ἐλπίδες τους γιὰ τὴν πρόοδο τῆς χώρας, «εἰς τὸ εὐπροβίβαστον τοῦ λαοῦ καὶ εἰς τὸν κρυπτόν μέγαν πλοῦτον τῆς χώρας».

XII

Ἐξαιρετικά εὐφυῆς καὶ ἀνταποκρινόμενη σὲ σύγχρονες ἀντιλήψεις γιὰ τὴν οἰκονομικὴ ἀποκέντρωση καὶ τὴν περιφερειακὴ ἀνάπτυξη ὑπῆρξε ἡ θέσπιση ἐπαρχιακοῦ ταμείου με διάταγμα τῆς 9 Φεβρουαρίου 1830, στὸ ὁποῖο ἀφόριζε εἰδικούς πόρους. Τὸ ἐπαρχιακὸ αὐτὸ Ταμεῖο ἐπεφορτίζετο με ἔργο ἀνάλογο με τὰ σημερινὰ Νομαρχιακὰ Ταμεῖα με ἀποκεντρωμένους ὅμως πόρους. Σ' αὐτὸ θὰ ἔπρεπε νὰ ὑπεβάλλοντο γιὰ ἔγκριση σχέδια δρόμων, σχολείων, δημοσίων ἔργων, νοσοκομείων, ἀποξηράνσεως ἐλῶν, λιμένων κλπ. Τὰ ἔργα αὐτὰ θὰ περνοῦσαν στὴν εἰδικὴ ἐπιτροπὴ, τὴν ἐξεταστικὴ ἐπιτροπὴ τῆς διοικήσεως. Τὰ ἔσοδα, πού προορίζετο νὰ διαχειρίζεται τὸ ἐπαρχιακὸ Ταμεῖο ἦταν οἱ εἰδικοί φόροι γιὰ τὰ κοπάδια, 5 % ἀπὸ τὰ εἰσοδήματα τῶν σπιτιῶν, 3 φοίνικες τὸ μῆνα ἀπὸ ἐμπόρους κρασιῶν, καθὼς ἐπίσης καὶ φόροι ἐπὶ τῶν μεταφορῶν κλπ. Βέβαια, δὲν φαίνεται ὅτι ἡ ἀποκέντρωση αὐτὴ τῶν πόρων πραγματοποιήθηκε, γιὰτὶ μέσα στὸ ἴδιο διάταγμα περιείχετο διάταξη κατὰ τὴν ὁποία τὰ ἔσοδα αὐτὰ θὰ διετίθεντο γιὰ τὸ Ταμεῖο τῆς Κυβερνήσεως.

XIII

Ὁ Κυβερνήτης ἀπέδιδε ἰδιαίτερη σημασία στὴ γεωργία, πού θὰ ἀποτελοῦσε τὸν σοβαρότερο παραγωγικὸ κλάδο τῆς ἐποχῆς του. Τὴν προσωπικὴ του ἄλλωστε ἀγάπη πρὸς τὴν ἀγροτικὴ οἰκονομία μαρτυροῦν πολλὰ περιστατικὰ τῆς ζωῆς του. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ συζήτηση με τὸ βιογράφο καὶ φίλο του Ἀρλιώτη, ὅταν κάποτε περπατῶντας στὴν ἐξοχὴ ἔλεγε : «Ἐλπίζω ἡ πατρίς μου νὰ με ἰδῇ ἀποθνήσκοντα καὶ τὰ τελευταῖα βλέμματα μου νὰ πέσουν ἐπάνω εἰς τὰ πράσινα φύλλα, πού θὰ ἔχω ἐγὼ ὁ ἴδιος καλλιεργήσει».

Στὴν ἰδιαίτερη προτίμησή του πρὸς τὴν γεωργία συνετέλεσε ὁ φίλος του γεωπόνος Γρ. Παλαιολόγος, πού ἀγωνίζονταν πράγματι με ὅλα τὰ μέσα γιὰ τὴν προαγωγή τοῦ κλάδου αὐτοῦ με ἐκδηλὴ ἀπογοήτευση, ὥστε νὰ γράφει σὲ μιὰ ἐκθεσὴ τοῦ 1836 : «Ἡμεῖς εἴμεθα ἴσως οἱ μόνοι, ἐξαιρουμένων τῶν βαρβάρων, ὅπου δὲν ἐμεθέξαμεν εἰς τὰς προόδους τῶν τεχνῶν, χάρις εἰς τὰς τυραννικὰς καὶ φωτοδιδάκτους μέχρι τοῦδε κυβερνήσεις μας. Τὰ ἄροτρά μας εἶναι ἀτελέστατα. Ὁ τρόπος τῆς καλλιεργείας μας κάκιστος, ἡ κτηνοτροφία παρημελημένη, τὰ περισσότερα προϊόντα μας κατασκευάζονται με ἐσχάτην ἀφιλοκαλίαν καὶ ἀμέλειαν, ὅλα ἔχουν ἀνάγκην μεταρρυθμίσεως».

Στὸν τεχνικο - γεωπονικὸ τομέα ὁ Καποδίστριας εἰσήγαγε πολλὰς καινοτομίες. Ἐγκαινίασε νέες καλλιέργειες, ὅπως ἡ πατάτα με τὸν Ἴρλανδὸ γεωπόνου Στήβενσον, μετακάλεσε δὲ εἰδικούς γεωπόνους γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς μεταξοσκω-

ληκοτροφίας. Ἐπεδίωξε ἀκόμη νὰ θέσει σὲ ἐφαρμογὴ νέες καλλιεργητικὲς μεθόδους, νὰ εἰσαγάγει νέα εἶδη ζώων, ἰδιαίτερα βοοειδῆ. Δὲν κατόρθωσε βέβαια νὰ προμηθεύσει τοὺς ἀγρότες μὲ νέους σπόρους καὶ νέα ἐργαλεῖα, περισσότερο σύγχρονα.

Ἰδρυσε πρότυπο ἀγροκήπιο στὴν Τίρυνθα καὶ ἵπποφορβεῖο καθὼς καὶ γεωπονικὴ σχολή, μ' ὅλο πὺδ' ὁ προσανατολισμὸς τῆς δὲν ἦταν σύμφωνος μὲ τὶς ἑλληνικὲς συνθήκες, ἀλλ' ἀκολούθησε εὐρωπαϊκὰ πρότυπα. Μεριμνήσε ἰδιαίτερα γιὰ τὴν ἐκπαίδευση τῶν ἀγροτῶν σὲ σύγχρονες μεθόδους καλλιεργείας καὶ γιὰ τὴν τοποθέτηση γεωπόνων στὴν ὑπαιθρο, ὅπως καὶ γιὰ τὴν ὁμαλὴ κυκλοφορία καὶ διάθεση τῶν ἀγροτικῶν προϊόντων, συνέστησε δὲ πρότυπα ἀγροκτῆματα. Χορήγησε τέλος εἰδικὰ βοηθήματα γιὰ τὸν ἐπαναπατρισμὸ καὶ τὴν κάλυψη τῶν δαπάνων ἀποκατάστασως τῶν προσφύγων. Μὲ τὰ μέτρα αὐτὰ τετραπλασιάσθηκε τὸ γεωργικὸ εἰσόδημα ὅπως παραδέχεται καὶ ὁ Τρικοῦπης.

Τὸ εἰσόδημα ὅμως τοῦτο καθὼς καὶ οἱ γενικότερες πολιτικὲς καὶ οἰκονομικὲς συνθήκες θὰ μπορούσε νὰ εἶχαν βελτιωθεῖ περισσότερο καὶ πολλὰ ἀπὸ τὰ ἐπακολουθήσαντα δεινὰ τοῦ ἐμφυλίου πολέμου νὰ ἀπετρέποντο ἂν ὁ Κυβερνήτης προέβαινε στὴν διανομὴ τῆς γῆς.

Ἐνὼ τὰ πέντε ἕκτα τῶν ἀγροτικῶν οἰκογενειῶν ἦσαν ἀκτήμονες καὶ ὑπῆρχαν ἀνειλημμένες ὑποχρεώσεις γιὰ τὴ διανομὴ τῶν τουρκικῶν γαιῶν, ὁ Κυβερνήτης ἐπικαλούμενος διαφόρους λόγους, δὲν προέβη τελικὰ στὸ μοίρασμα τῆς γῆς στοὺς καλλιεργητὲς καὶ τοὺς ἀγωνιστὲς. Σύμφωνα μὲ τὸν νόμο τοῦ βουλευτικοῦ τῆς 7 Μαΐου 1822 κάθε στρατιώτης πὺδ' ὑπηρετοῦσε ἢ θὰ προσήρχετο ἕκτοτε ἐδικαιούτο ἓνα στρέμμα γῆς κατὰ μῆνα ἀπὸ τὴν ἡμέρα τῆς κατατάξεώς του. Ἐξ ἄλλου τὰ ψηφίσματα ΙΑ' τῆς 5 Μαΐου 1827 καὶ Ε' τῆς 29 Ἰουλίου 1829 προέβλεπαν τὴ διανομὴ τῆς ἐθνικῆς γῆς στοὺς ἀγωνιστὲς τῆς ἐπαναστάσεως. Ἀκόμη καὶ τὸ ψηφίσμα τῆς 8 Φεβρουαρίου 1833 ἔδωσε στὴν Κυβέρνηση τὸ δικαίωμα τῆς παραχωρήσεως γαιῶν ὄχι μόνο στοὺς ἰδίους τοὺς πολεμιστὲς, ἀλλὰ καὶ στίς χῆρες καὶ κτημάτων δὲν κατέστη δυνατὴ. Μόνον ὀρισμένα «φθαρτὰ κτῆματα», δηλαδὴ ἐργαστήρια, σπῖτια, οἰκόπεδα, μύλοι, μαγαζιά, χάνια, λουτρά, φούρνοι, ἐλαιοτριβεῖα κ.λπ. πούληθησαν σὲ δημοπρασία, σύμφωνα μὲ ἀπόφαση τῆς Ἐθνικῆς Συνελεύσεως τοῦ Ἄστρους. Ἡ διανομὴ ἄρχισε νὰ συντελεῖται ἀπὸ τὸ 1862, ὅποτε μοιράσθησαν 500 χιλ. στρέμματα ἀκάλυπτης γῆς καὶ 100 χιλ. φυτευμένα «φθαρτὰ κτῆματα» σὲ ἰδιώτες ὑπὸ μορφὴ προικοδοτήσεως τῶν μετασχόντων στὸν ἀπελευθερωτικὸ ἀγῶνα παλαιῶν στρατιωτῶν ἔναντι μισθῶν καὶ συντάξεων καὶ γιὰ ἀποκατάσταση προσφύγων πρὸς ἀνέγερση οἰκημάτων ἐκ μέρους καλλιεργούντων ἐθνικὰ κτῆματα, σὲ οἰκογενειακοὺς συνεταιρισμοὺς κ.λπ. Ἡ πρώτη οὐσιαστικὴ διανομὴ

πραγματοποιείται τὸ 1871 ἐπὶ Κουμουνοῦρου, ὁπότε ἀρχίζει ἡ πρώτη ἀγροτική μεταρρύθμιση ἀπελευθερώσεως τῶν ἀγροτῶν καὶ ὄχι τῆς γῆς.

Κατὰ τὴν περίοδο τῆς ἀπελευθερώσεως ὑπῆρχαν δυὸ κατηγορίες γαιῶν. Ἐκείνες ποὺ ἀνῆκαν στὴν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία Ἑλλήνων πολιτῶν καὶ ἐκεῖνες ποὺ ἀνῆκαν στὸ τουρκικὸ δημόσιο καὶ τὸν τουρκικὸ πληθυσμό. Ὑπολογίζεται ὅτι ἀπὸ τὶς 120.000 ἀγροτικὲς οἰκογένειες, μόνο 20.000 εἶχαν ἀγροτικὴ ἰδιοκτησία, χωρὶς βέβαια νὰ πρόκειται γιὰ μεγάλους κλήρους. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν ἀγροτῶν ἢ διέθετε νανῶδη ἰδιοκτησία ἢ ἦσαν ἀκτήμονες κολλήγοι ἢ τέλος εἶχαν ἰδιάζον ἐμπράγατο δικαίωμα στὰ ὀθωμανικὰ κτήματα.

Μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση καὶ τὴν εἰσαγωγή τοῦ βυζαντινορωμαϊκοῦ δικαίου τῆς γαιοκτητρίας, ἀποκαθίσταται ἡ μορφή τῆς ἀπόλυτης κυριότητος ἐπὶ τῆς γῆς, σὰν τὸ βασικὸ ἐμπράγατο δικαίωμα, σ' ἀντικατάσταση τοῦ ὀθωμανικοῦ δικαίου, ποὺ προέβλεπε πολυμερισμὸ τοῦ ἐμπραγμάτου δικαιώματος. Κατὰ τὸ ὀθωμανικὸ δίκαιο, ἡ ψιλὴ κυριότητα τῆς γῆς ἀνήκει στὸν σουλτάνο, δηλαδὴ στὸ ὀθωμανικὸ κράτος, πάνω στὸ ἴδιο ἀκίνητο ὑπῆρχε ἐμπράγατο δικαίωμα τοῦ οἰονεὶ ἐπικαρπωτῆ Ὄθωμανοῦ καὶ τὸ καλούμενο «τεσσαρούφ», ἓνα εἶδος δικαιώματος ἐργασίας τοῦ ἀγρότη.

Οἱ ἐθνικὲς συνελύσεις εἶχαν προέλθει στὴν ἀπόφαση νὰ ὑπαχθοῦν στὴν κυριότητα τοῦ ἑλληνικοῦ δημοσίου ὅλες οἱ πρώην τουρκικὲς ἐκτάσεις. Αὐτὸ καὶ ἐγινε ἐξ ἀρχῆς, οἱ δὲ ἀποφάσεις αὐτὲς νομιμοποιήθηκαν μὲ τὴ συνθήκη τῆς Κωνσταντινουπόλεως τῆς 9/21 Ἰουλίου 1832, ποὺ καθόριζε καὶ τὰ σύνορα τοῦ νεοπαγοῦς κράτους. Μὲ τὴν περιέλευση ὅμως στὴν κυριότητα τοῦ δημοσίου καὶ τὴν ἰσχὺ τοῦ βυζαντινορωμαϊκοῦ δικαίου, τὸ δικαίωμα τοῦ ἑλληνικοῦ δημοσίου πάνω στὴ γῆ αὐτὴ ὑπῆρξε πλῆρες καὶ ἀπόλυτο, καταργήθηκαν δηλαδὴ τὰ εἰδικὰ ἐμπράγατα δικαίωματα, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα καὶ τὸ εἰδικὸ τεσσαρούφ τῶν ἀγροτῶν. Στὴν οὐσία ἐπομένως ἡ νομοθετικὴ αὐτὴ μεταβολὴ καθιστᾷ μειονεκτικὴ τὴ θέση τῶν ἀγροτῶν-κολλήγων, ἂν δὲν ἐλαμβάνετο ἐπὶ τέλους μέριμνα γιὰ τὸ δικαίωμα τῆς γῆς, γιατί ἔτσι μετετράπησαν σὲ ἐνοικιαστῆς τῆς γῆς μὲ βαρεῖες ὑποχρεώσεις μισθώματος καὶ φόρων ὑπὲρ τοῦ δημοσίου. Ἔχει ὑποστηριχθεῖ ὅτι ἡ διατήρηση τῆς ἰδιοκτησίας ἀπὸ τὸ δημόσιο, ἦταν μιὰ πρώτη μορφή ἐθνικοποιήσεως τῆς γῆς, καὶ ἐπιθυμία τοῦ κράτους ἦταν νὰ φράξει τὸ δρόμο στὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἀγροτικοῦ καπιταλισμοῦ. Ἡ ἄποψη αὐτὴ θὰ ἦταν πιθανή, ἂν οἱ λαβόντες τὶς ἀποφάσεις εἶχαν πλήρη συνείδηση τοῦ κινδύνου αὐτοῦ καὶ ἰδιαίτερα ἂν δὲν εἶχαν τὴν εὐχέρεια νὰ διανείμουν τὴ γῆ ἢ δωρεὰν ἢ ἐναντι ἐθνικῶν ὑπηρεσιῶν στοὺς ἀγωνιστῆς καὶ στοὺς ἀκτήμονες, ὁπότε δὲν θὰ ὑπῆρχε κίνδυνος μεγάλων ἰδιοκτησιῶν. Κανεὶς λόγος δὲν συνέτρεχε νὰ γίνεῖ ἐκπλειστηριασμὸς τῶν γαιῶν, γιὰ νὰ περιέλθουν στοὺς προκρίτους, ποὺ θὰ εἶχαν τὴ δυνατότητα νὰ πλειοδοτήσουν.

Ἡ ἔκταση αὐτῆ τῶν ἐθνικῶν γαιῶν ἦταν μεγάλη καὶ περιελάμβανε ποικίλες κατηγορίες ἐδαφῶν καὶ καλλιεργουμένων ἐκτάσεων, ἀγρούς, ἐλαιῶνες, ἀμπελῶνες καὶ βοσκοτόπους. Ὁ Καποδίστριας κατέβαλε προσπάθειες γιὰ τὴν στατιστικὴ ἀπεικόνιση τῆς καταστάσεως αὐτῆς, χωρὶς νὰ τὸ ἐπιτύχει. Ὑπολογίζεται πάντως ὅτι ἡ ὅλη ἔκταση τῶν ἐθνικῶν γαιῶν, περιλαμβανομένης καὶ τῆς ἐγγεῖου ἰδιοκτησίας τῶν διαλυθεισῶν μονῶν καὶ καταργηθεισῶν ἐπισκοπῶν, ἔφτανε τὰ 12 - 13 ἐκ. στρέμματα, ἀπὸ τὰ ὅποια τὰ 4,5 καλλιεργούμενα καὶ τὰ 6,5 καλλιεργήσιμα, τὰ ὑπόλοιπα βοσκότοποι καὶ δάση.

Παρὰ τὴν «τεχνικὴ» προπαρασκευὴ γιὰ τὴν ἀκριβῆ ἐκτίμηση τῆς ἐκτάσεως ποὺ προηγήθηκε, ἡ διανομὴ δὲν πραγματοποιήθηκε ἐπὶ Καποδίστρια. Ἀργότερα ζητεῖ ἀπὸ τὴν Γερουσίαν νὰ συμφωνήσῃ μὲ σχέδιο διανομῆς ἐκ τῶν ἐνότων ὅπως εἶχε ὀρίσθῃ ἀπὸ τὴν Δ' Ἐθνικὴ Συνέλευση. Ἐκείνη ὅμως ἀρνεῖται.

Εἶναι μᾶλλον ἀβάσιμοι οἱ ἰσχυρισμοὶ ὅτι ἡ μὴ διανομὴ τῶν ἐθνικῶν γαιῶν ὑπῆρξε ἀποτέλεσμα τῶν «φεουδαρχικῶν» ἀντιλήψεων τοῦ Κυβερνήτη ἀπὸ τὸ γαιοκτητικὸ σύστημα τῆς Ἑπτανήσου, ἢ ὅτι τὰ ἐδάφη αὐτὰ προορίζονταν νὰ παραχωρηθοῦν στοὺς Ρώσους, ὅπως ἀναμετέδιδε, στηριζόμενος σὲ ἀντιπολιτευτικὰ διαδόσεις, ὁ Κ ο ρ α ἦ ς, ποὺ ὑπὸ τὸ κράτος τῶν ἀπόψεων αὐτῶν ἔφτανε νὰ τὸν ἀποκαλεῖ ἀπὸ Τιμολέοντα, «Ρωσσολέοντα». Οὕτε ἐπίσης μπορεῖ νὰ εὐσταθήσῃ ὁ ἰσχυρισμὸς ὅτι τὰ κτήματα αὐτὰ ἦσαν ὑποθηκευμένα στοὺς Ἄγγλους ὁμολογίουχους γιὰ τὰ δάνεια 1824 - 1825. Τὸ πρωτόκολλο τοῦ Λονδίνου 1829 τὰ θεωροῦσε τουρκικὴ ἰδιοκτησία. Ἡ ὑποχρέωση αὐτὴ περιορίσθηκε μὲ τὸ πρωτόκολλο τῆς 3 Φεβρουαρίου 1830 μόνον στὰ τουρκικὰ κτήματα ποὺ κατεῖχε ὁ τουρκικὸς στρατὸς στὴν Ἀττικὴ, Εὐβοία καὶ Φθιώτιδα.

Δύσκολο εἶναι ἐπίσης νὰ γίνῃ πιστευτὸ ὅτι ὁ Καποδίστριας ἤθελε ἐθνικοποιημένη τὴ γῆ καὶ ἀποκλεισμὸ τοῦ ἀγροτικοῦ καπιταλισμοῦ. Εἶναι βέβαιο ὅτι δὲν ἐπιθυμοῦσε τὴν τσιφλικοποίησιν τῆς γῆς. Ἄλλ' ἡ ἀποτροπὴ ἐνὸς τέτοιου κινδύνου μόνον μὲ τὸ δικαίωμα τῆς γῆς σιὸς ἀκτήμονες θὰ ἐπετυγχάνετο. Περισσότερο λογικοὶ φαίνονται οἱ ἰσχυρισμοὶ ὅτι ἡ μὴ διανομὴ ὀφείλεται σὲ δύο αἰτίαι. Κατὰ τὴν πρώτην, ἡ ἀκίνητη αὐτὴ περιουσία τοῦ δημοσίου προορίζεται νὰ ἀποτελέσῃ τὴν ἐμπράγματὴ ἀσφάλεια γιὰ τὴν ἐπίτευξιν τοῦ δανείου τῶν 60 ἐκ. φράγκων, τὸ ὅποιο γιὰ τὸν Καποδίστρια εἶχε ἀπόλυτη προτεραιότητα. Ὡστόσο ἡ ἀξία τῶν ἐθνικῶν αὐτῶν γαιῶν ξεπερνοῦσε τὰ 500 ἐκ. φράγκα. Ὑπῆρχε κατὰ συνέπειαν περιθώριον καὶ διανομῆς σὲ εὐρεῖαν ἔκτασιν τῆς γῆς καὶ διατήρησιν στὰ χέρια τοῦ δημοσίου ἐπαρκοῦς γαιοκτησίας γιὰ ἀσφάλεια.

Ἡ δευτέρη δικαιολογία, ποὺ τὴν ἐπικαλεῖται ὁ Α. Ἄ ν δ ρ ε ἄ δ η ς ἦταν ἡ ὀρὴ διανομὴ αὐτῆ τῆς γῆς θὰ ἦταν ἀλυσιτελής, γιὰ τὸ κράτος δὲν εἶχε τὴ δύ-

νατότητα να συνοδεύσει την παραχώρηση αυτή και με τις ανάλογες πιστώσεις, που θα εκάλυπταν ένα στοιχειώδες κεφάλαιο της κινήσεως, και την ανάγκη προμηθείας εργαλείων και άλλων επενδύσεων. 'Αλλ' η δικαιολογία αυτή είναι ή πιό ξωλη, αν ληφθεί υπ' όψιν ότι υπήρχε μεγάλο περιθώριο ακίνδυνης πληθωριστικής χρηματοδοτήσεως, που θα εκάλυπτετο από την άμεση απόδοση της γης.

'Αλλά τα όφελη από τη διανομή, κοινωνικά, οικονομικά, και πολιτικά θα αντιστάθμιζαν οποιαδήποτε μειονεκτήματα, προσωρινής άλλωστε φύσεως. 'Ο καλλιεργητής, ο αγωνιστής και τα θύματα του πολέμου, αποκτώντας έστω και μικρή ιδιοκτησία θα συνειδητοποιούσαν την πραγματική απελευθέρωσή τους, θα συνεδέοντο στενότερα με το κράτος και θα είχαν το αίσθημα ότι δεν άγνοήθηκαν από αυτό. Παράλληλα θα μειώνονταν ή δύναμη των προκρίτων και θα έδημιουργείτο ή μέση τάξη, υπέρ του σχηματισμού της οποίας υπετίθετο ότι είχε ταχθεί ο Κυβερνήτης. Και από οικονομική άποψη έξ άλλου, έφ' όσον δεν επρόκειτο περι τεχνικής, οί ανάγκες της οποίας θα απαιτούσαν συλλογικές καλλιέργειες ή εύρεία κρατική ιδιοκτησία, το ένδιαφέρον για την άτομική καλλιέργεια θα ήταν έντονότερο και ή παραγωγική απόδοση μεγαλύτερη, όπως μεγαλύτερα θα ήταν και τα δημοσιονομικά έσοδα, από τη φορολογία των κτημάτων αυτών, που θα υπέκειντο στη δεκάτη.

'Επί τέλους θα μπορούσε να προβεί στην παραχώρηση ώρισμένων κτημάτων έναντι όφειλομένων μισθών, για να ανακουφισθεί ή πίεση στον προϋπολογισμό. 'Επιβεβαίωση του συλλογισμού αυτού απέτέλεσε ή πρόταση που άργότερα (Πλουτολογία 1868) έκανε ο I. Σ ο υ τ σ ο ς για τη διανομή των δημοσίων κτημάτων αποδειχνοντας ότι θα εισέπραττε από τη διάθεση σε χαμηλή τιμή το κράτος περισσότερα από όσα με τη μίσθωση. 'Η διανομή γης στους άκτήμονες αποτελεί άποφασιστικό μέσο για την ένθάρρυνση της παραγωγικότητας, την αύξηση και το συγχρονισμό των επενδύσεων, έφ' όσον ο καλλιεργητής γνωρίζει ότι το προϊόν της εργασίας του θα περιέλθει σ' αυτόν. Με τον τρόπο αυτό διασπάται και το σύστημα της έκμεταλλεύσεως από την εύρεία οικογενειακή μονάδα που ο ρόλος της είναι αντιπαραγωγικός. Στις ύπανάπτυκτες οικονομίες ιδιαίτερα, όπου ο γαιοκτήμονας σπάνια άσχολείται με την όργάνωση και βελτίωση της παραγωγής, το δέ προϊόν διατίθεται σε άντιοικονομικούς σκοπούς, ή άγροτική μεταρρύθμιση είναι πρωταρχικής σημασίας (Κύττα π.χ. Η . Β a r l o w , «Land reform and economic development», Jour of farm economy, Μάϊος 1953. Α . R i o t t e , «Les nouvelles structures de l' espace rurale», Rev. Franc. Agr. Paris, 1966. D . W a r r i m e r , Land reform and economic development, Cairo 1955, U. N. (ECAFE) Mobilization of domestic capital, report and documents of the first working party of experts, Bangkok, 1951 U. N. Measures

for the economic development of underdeveloped countries, N. York 11Π. A.M. Dałi s n y, «The effects of land reform on income distribution, FAO, Land problems in Asia and Far East, Νοέμβ. Δεκέμβρ. 1954.

Κοντά σ' όλα αυτά οί αγωνιστές και οί άκτήμονες θά άποκτοΰσαν τὸ αἶσθημα ὅτι ανήκουν πράγματι στὸ κράτος ὅτι εἶναι ενεργά μέλη τούτου και συμβάλλουν στην ἔθνική ὠφέλεια, ἔχοντας καθὼς ἔλεγε ὁ Θωμᾶς Ἄκουϊνάτος τὴν Potestas procurandi et dispensandi.

Εἶναι χαρακτηριστικό ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ ὅτι και αὐτὸς ὁ ὑπερσυντηρητικὸς Metternich ἐπέκρινε τὸν Καποδίστρια γιὰ τὴν ἀρνητικὴ του αὐτὴ στάση, γράφοντας σχετικὰ στὸν λόρδο Beauvale: «ὅ,τι ξέχασε ἦταν νὰ μοιράσει τὴ γῆ, νὰ βάλει σ' αὐτὴν κτηματίες, νὰ ἀρχίσουν νὰ καλλιεργοῦν τὰ ἀμπέλια, τὶς ἐλιές, τὸ μετᾶξι. Νὰ κάνει ἓνα λαό».

Ἡ μὴ διανομή, πέρα ἀπὸ τὶς βαρειές πολιτικές, κοινωνικὲς και οἰκονομικὲς συνέπειες, συνετέλεσε και στὴ δημογραφικὴ ἀπίσχυανση τῆς χώρας, με τὴν μετανάστευση στὸ Τουρκικὸ ἔδαφος πολλῶν ἀνέργων ἐνόπλων. Κατὰ τὸν Mendelson Bartholdy ὑπῆρχαν κατὰ τὸ τελευταῖο ἔτος τῆς διακυβερνήσεως Καποδίστρια 5.000 «ἐνοπλοὶ ληστὲς» (2 χιλ. Ρουμελιῶτες, 500 Σουλιῶτες, 600 Ἡπειρώτες και Θεσσαλοί, 400 Μακεδῶνες, 800 Κρητες και 600 ἄλλοι ποὺ ἀναγκάσθηκαν τελικὰ νὰ ἐπιστρέψουν στὸν τόπο τους γιὰ νὰ ἀποζήσουν ἀπὸ τὸν κλεφτοπόλεμο).

Τέλος, ἡ μὴ διανομὴ ὀδηγήσεως στὴ μεγάλη ἀγροτικὴ ἰδιοκτησία τῶν τσιφλικῶν, ποὺ ἦσαν οὐσιαστικὰ περιορισμένα κατὰ τὴν ἀπελευθέρωση. Τὴν εἰσαγωγὴ τοῦ θεσμοῦ αὐτοῦ διευκόλυνε ἡ ἑλληνοτουρκικὴ συμφωνία γιὰ τὰ κτήματα Ἀττικῆς, Εὐβοίας και Φθιώτιδος ποὺ πουλήθηκαν σὲ ἰδιῶτες, οἱ ὅποιοι ἀγόρασαν και τὸ τεσσαροῦφ ἀπὸ τοὺς κολλήγους και τοὺς μετέτρεψαν ἔτσι σὲ ἀγρομισθωτές. Ἐν εἶχε πραγματοποιηθεῖ ἡ πρώτη διανομὴ, τὸ κράτος θά ἔσπευδε νὰ θέσει ὄρο στὴ συμφωνία ὅτι ἡ γῆ θά περιέλθει ἔναντι τιμῆματος (τὰ πρῶτα ὀθωμανικὰ κτήματα περιῆλθαν στὸ δημόσιο χωρὶς ἀποζημίωση) στὸ δημόσιο ποὺ θά ἀναλάμβανε τὴν ὑποχρέωση τῆς διανομῆς σὲ ἀκτήμονες. Ἐν ὑπῆρχε ἡ ἐμπειρία ἀπὸ τὴν ἐφαρμογὴ ἑνὸς παρόμοιου μέτρου στὸ παρελθόν, δὲν θά διεπράττετο στὸ 1833 τὸ δεῦτερο σφάλμα.

Πολλὲς ἦσαν οἱ ἀτέλειες τοῦ ἰσχύσαντος κατὰ τὴν περίοδο ἐκείνη φορολογικοῦ συστήματος. Ἐνάμεσα σ' αὐτὲς οὐσιώδη θέση κατέχει τὸ σύστημα τῆς δεκάτης, δηλαδὴ ὁ φόρος σὲ εἶδη ποὺ ἐπεβάλλετο στὶς ἀτομικὲς γεωργικὲς ἰδιοκτησίες και ἰσοδυναμοῦσε με τὸ δέκατο τῆς παραγωγῆς, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ μέγεθος τοῦ κλήρου, τὸ ἐλάχιστο ὄριο συντηρήσεως και τὸ ὕψος τῆς παρα-

γωγής. Στὰ δημόσια κτήματα οἱ μισθωτοὶ κατέβαλλαν τὸ ἕνα τέταρτο τῆς παραγωγῆς. Ὁ φόρος αὐτὸς ἐξετίθετο σὲ πλειοδοσία τὸν Μάρτη κάθε χρόνο σὲ ἕνα εἶδος «ἐκκλητορίας». Κατὰ κανόνα πλειοδοτές ἀναδεικνύονται οἱ πρόκριτοι, ποὺ καταπίεζαν ἀφόρητα ἐν συνεχείᾳ τοὺς καλλιεργητές, ὅπως ἄλλοστε συνέβαινε καὶ μὲ τοὺς ἀγρομισθωτὲς τοῦ δημοσίου.

Ἡ δεκάτη ἀποτελεῖ πράγματι πρωτόγονο φορολογικὸ θεσμὸ ποὺ ἢ προέλευσὴ του εἶναι πολὺ παλιά. Ἀναφέρεται ὅτι στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα ὁ φόρος αὐτὸς εἶχε ἐπιβληθεῖ ἀπὸ τὸν Πεισίστρατο (ἢ ἐπιδεκάτη), ἀπὸ τὸν Ξενοφῶντα στὸ κτῆμα του στὸν Σκιλλοῦντα διετηρήθη κατὰ τὴ βυζαντινὴ περίοδο, εἶχε δὲ ὑπὸ εἰδικὴ μορφή εἰσαχθεῖ στὴν ἐκκλησία. Εἶναι γνωστὸς ὁ ἀγώνας τοῦ Κικέρωνος κατὰ τοῦ φόρου αὐτοῦ καὶ τοῦ καταστρεπτικοῦ τρόπου εἰσπράξεώς του ἀπὸ τὸν Βέρρον (in Verrem) στὶς ἑλληνικὲς ἐπαρχίες τῆς Σικελίας.

Ὁ Καποδίστριας εἶχε ἀποφασίσει νὰ εἰσαγάγει σοβαρὲς μεταρρυθμίσεις στὸ φόρο αὐτό. Πρόθεσὴ του ἦταν νὰ εἰσπράττετο κατὰ κοινότητα καὶ νὰ μὴ παραχωρεῖτο τὸ δικαίωμα στὸ σύνολο τῆς χώρας. Ἐπὶ πλέον εἶχε τὴν πρόθεση νὰ εἰσπράττεται ὁ φόρος αὐτὸς τοῖς μετρητοῖς, οὕτως ὥστε τὸ κόστος συγκεντρώσεώς του νὰ εἶναι χαμηλότερο καὶ ἡ λειτουργία του νὰ ὑποβοηθεῖ τὸν ἐγχρηματισμὸ τῆς γεωργικῆς οἰκονομίας. Τέλος θέλησε νὰ ἐπεκτείνει τὴν ἐπιβολὴ τοῦ φόρου αὐτοῦ καὶ στὰ ποίμνια. Μολονότι οἱ μεταρρυθμιστικὲς ἰδέες αὐτὲς τοῦ Καποδίστρια εἶναι πράγματι ἀξιόλογες, ὥστόσο δὲν κατάρθωσε νὰ τὶς ἐφαρμόσει. Τὸ σπουδαιότερο ὅμως εἶναι ὅτι δὲν ἐφήρμοσε τὸ διανεμητικὸ σύστημα τοῦ φόρου, ἀναθέτοντας τὴν εἰσπραξὴ ἀπ' εὐθείας στὴν κοινότητα, χωρὶς τὴ μεσολάβηση τῶν ἐνοικιαστῶν, ποὺ καταπίεζαν τὸ λαό, ἔκαναν κατάχρηση ἐξουσίας καὶ τελικὰ ὑπεξαιροῦσαν τὰ συγκεντρούμενα ποσά.

ΙΧΧ

Ἡ ἀγροτικὴ πολιτικὴ τοῦ Καποδίστρια, καὶ ὅσον ἀφορᾷ τὰ ἐφαρμοσθέντα μέτρα καὶ ὅσον ἀφορᾷ τὶς προθέσεις, μὲ ἐξαίρεση κυρίως τῶν πολιτικῶν λαθῶν ποὺ εἶχαν καὶ στὸν οἰκονομικὸ τομέα ἐπίπτωση, ὑπῆρξε ἔργο δυσχερές, προφητικὸ καὶ κολοσσιαῖο. Ὁ χρόνος δὲν ἄρκεσε γιὰ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς πολιτικῆς καὶ τὴν ἀπόδοσή της. Ἡ βίαιη ἀπομάκρυνσή του ἀπὸ τὴ πολιτικὴ σκηνὴ τῆς χώρας, συνέπεια τῶν εἰδικῶν συνθηκῶν τῆς ἐποχῆς, τῆς διαφορᾶς τῆς νοοτροπίας καὶ τοῦ ἐπιπέδου του σὲ σχέση μὲ τὸν ἑλλαδικό, καθὼς καὶ τῆς ἐπεμβάσεως τῶν ξένων, ἀνέκοψε ἕνα ἔργο, ποὺ θὰ μπορούσε νὰ ἀπέβαινε δημιουργικὸ Πάνω ἀπ' ὅλα ἡ ξενικὴ ἐπέμβαση. Εἶναι χρήσιμο νὰ θυμηθοῦμε ὅσα ὁ ἀνώνωμος ἀναφέρει στὴν «Ἑλληνικὴ Νομαρχία». «Ποῖος ἀγνοεῖ ὅτι ὁ κύριος στο

χασμός των άλλοδαπών δυνάστων είναι εις τὸ νὰ προσπαθήσουν νὰ κάμουν τὸ ἴδιόν των ὄφελος μὲ τὴν ζημίαν τῶν ἄλλων; Καὶ ποῖος στοχαστικὸς ἄνθρωπος ἠμπορεῖ νὰ πιστεύει ὅτι ὅποιος ἀπὸ τοὺς ἀλλογενεῖς δυνάστας ἤθελε κατατροπώσει τὸν Ὀθωμανὸν ἤθελε μᾶς ἀφήσει ἐλευθέρους. Ὡ ἀπάτη ἐπιζήμιος».

Κατέβαλα μιὰ προσπάθεια νὰ ἀναγάω σὲ μιὰ ἐνότητα καὶ νὰ ἀξιολογήσω τὴν οἰκονομικὴ πολιτικὴ μιᾶς μακρυνῆς ἀλλὰ κρίσιμης ἐποχῆς γιὰ τὴ χώρα μας. Ὑποτίθεται ὅτι ὁ ἱστορικὸς ἔχει ἐλευθερία χειρισμῶν γιατί δὲν φοβᾶται τὸν ἔλεγχον τῶν νεκρῶν. Ἡ ἱστορία, ἔλεγε χαριτολογῶντας ὁ Valéry, κάνει γιὰ τὸ παρελθὸν ἐκεῖνο ποὺ ἡ χαρτορίχτρα κάνει γιὰ τὸ μέλλον. Ἡ χαρτορίχτρα ὅμως εἶναι ἐκτεθειμένη στὴν βάσανο τῆς ἐπαληθεύσεως, ἐνῶ ἡ ἱστορία δὲν εἶναι. Θὰ εἶχε δίκιο ὁ Valéry, ἂν δὲν εἶχαμε νὰ κάνομε μὲ τὴν ἄτεγκτη κρίση καὶ τὴν εὐτυχή παρουσία ἀνάμεσά μας καὶ μπροστὰ στὴ συνείδησή μας τῶν ἀπογόνων τοῦ Καποδίστρια.....

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ἀνδρεάδης Α. Τὸ Ἑλληνικὸν Δημόσιον Χρέος, Ἀθήναι, 1924.
- Ἀνδρεάδης Α. Ὁ Καποδίστριας καὶ τὰ δημόσια οἰκονομικά, Πολιτικὴ Ἐπιθεώρησις.
- Ἀνδρεάδης Α. Ἔργα, Ἀθήναι, 1939, τ. 1.
- Βακαλόπουλος Α. Ἱστορία τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ.
- Βεργόπουλος Κ. Τὸ ἀγροτικὸ ζήτημα στὴν Ἑλλάδα, Παρίσι, 1974.
- Γριτσόπουλος Ε. «Ἱστορία τῶν γεωργικῶν στατιστικῶν εἰς τὴν Ἑλλάδα». Στατιστικαὶ Μελέται, Ἀθήναι, 1972.
- Δερτιλῆς Π. «Ἡ Ἐπανάστασις τοῦ 1821 καὶ τὰ ἔθνικὰ κτήματα». Οἶκ. Ταχυδρ. 15.7.1971.
- Δεσποτόπουλος Α. Ὁ Κυβερνήτης Καποδίστριας καὶ ἡ ἀπελευθέρωσις τῆς Ἑλλάδος Ἀθήναι, 1954.
- Εὐζωνίδης Υ. Οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ ἱστορία τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήναι 1950, Ἡ γεωργία τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήναι, 1944.
- Ζεῦγος Γ. Νεοελληνικὴ Ἱστορία, Ἀθήναι, 1945.
- Ζωγράφος Δ. Ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς γεωργίας (3 τόμοι) 1923.
- Θεοτόκης Σ. Ἀλληλογραφία Ἰ. Καποδίστρια - Ἰ. Ἐϋνάρδου (1826-31), Ἀθήναι 1929, τ. 1, 2.
- Καποδίστριας Ι. Ἐπιστολαὶ (μετ. Μ. Σχινᾶ), Ἀθήναι 1841-43, τ. 1-4.
- Καποδίστριας Ι. Αὐτοβιογραφία (μετ. Μ. Λάσκαρι), Ἀθήναι, 1962.
- Κορδάτος Ι. Ἱστορία τῆς νεώτερης Ἑλλάδος (5 τόμοι), Ἀθήναι 1958.
- Κοῦκος Ε. Ἀνέκδοτοι ἐπιστολαὶ τοῦ Ἰ. Καποδίστρια περὶ τῶν ἐν Εὐρώπῃ Ἑλλήνων ὀφθαλμοπαίδων, εἰς Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τ. 31, Ἀθήναι, 1957.
- Κοῦκος Ε. Ι. Γ. Ἐϋνάρδος ὁ φίλος τῶν Ἑλλήνων, 1775-1863, Ἀθήναι, 1963.
- Κυριαζῆς Π. Δύο ἄγνωστοι δημιουργοί, Ἀθήναι, 1977.
- Λαμψίδης Γ. «Ἡ θλιβερὴ ἱστορία τῶν ἔθνικῶν κτημάτων», Οἶκ. Ταχυδρ. 435/972.
- Λάμπρου Σ. Ὁ Καποδίστριας ὡς θεμελιωτὴς τῆς δημοσίας ἐκπαιδεύσεως ἐν Ἑλλάδι, εἰς Μελέτη, Ἀθήναι, 1938.
- Λουκάτος Σ. Ὁ Ι. Καποδίστριας καὶ ἡ Ἐπτάνησος Πολιτεία, Ἀθήναι, 1959.
- Μακκᾶς Λ. Ἡ ἐν τοῖς δημοσίοις οἰκονομικοῖς δρᾶσις τοῦ Καποδιστρίου, 1910.
- Μακρῆς Ε. «Ὁ ἐνεργὸς πληθυσμὸς τῆς Ἑλλάδος καὶ ἡ ἀπασχόλησὴ του», 1821-1971, Στατ. Μελέται ΕΕΚ 1972.

- Μαρκεζίνης Σ. Πολιτική ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος, Ἀθήναι, 1968.
- Μοσκόφ Κ. Ἡ ἔθνικὴ καὶ κοινωνικὴ συνείδηση στὴν Ἑλλάδα 1830 - 1909, Θεσ/νίκη 1972.
- Νάκος Γ. Αἱ μεγάλοι Δυνάμεις καὶ τὰ «ἔθνικὰ κτήματα» τῆς Ἑλλάδος, εἰς Ἑπ. Ἑπετ. Σχ. Ν.Ο.Ε. (Ἀκροθίνια, Π. Βάλληνα), Θεσσαλονίκη, 1970.
- Στεφανίδης Δ. Ἀγροτικὴ Πολιτικὴ, Ἀθήναι, 1948.
- Alivisatos B. La reforme agraire en Grèce, Paris, 1932.
- Andreades A. «L'administration financière de la Grèce sous la domination turque», Revue des études Grecques, 1910.
- Arliotti D. La vita di G.A. Capodistria, Corfu, 1859.
- Bulgari N. Notice sur Capodistria, Paris, 1832.
- Casambacas A. «L'accession des agriculteurs à la propriété en Grèce» PUF 1924.
- Dontas D. J. Capodistrias and the Greek Historians, A Selective Bibliographical Review, Balkan Studies, VII, Thessaloniki, 1966.
- Evelpides C. Les Etats Balkaniques, Paris, 1930.
- Gagnebin D. J. G. Eynard, citoyen de Genève, et l'indépendance Hellénique, Mélanges, offert a Polys Modinos, Paris, 1968.
- Grimsted P. Capodistrias and a New Order for Restoration Europe «The «Liberal Ideas», of a Russian Foreign Minister, Journal of Modern History, 1968.
- Leconte C. Etude économique de la Grèce, de sa position actuelle, de son avenir, Paris, 1847.
- Levandis J. The Greek Foreign Debt and the Great Powers 1821 - 98, New York, 1944.
- Petrondas G. Capodistrias et Eynard- leur oeuvre éducative pour la régénération de la Grèce, Genève, 1930.
- Svoronos A. Histoire de la Grèce moderne, Paris, 1953.
- Thiersch F. De l'Etat actuel de la Grèce et de moyens d'arriver à sa Restauration, Leipzig, 1833, t. I, 2.